

УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ПЕДАГОГИКА ФАКУЛЬТЕТИ

“ПЕДАГОГИКА” КАФЕДРАСИ

ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИК МАСЛАХАТ
Фанидан

КУРС ИШИ

Бакалавриат йуналиши : 5141800 – педагогика ва психология

Мавзу: _____

Курс _____

Бажарди: _____

Илмий рахбар: _____

Бухоро –2011

ЁШ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШДА АТ-ТЕРМИЗИЙ ТАЪЛИМОТИНИНГ ЎРНИ

КИРИШ.

- 1 Мухаммад Ибн Исо Ат-Термизийнинг таълим-тарбия хусусидаги таълимотида ахлоқий қарашларнинг ўрни
- 2 Абу Исо Термизийнинг «Саҳиҳи Термизий» асарида ахлоқий тарбия ҳақида.
- 3 Абу Исо Термизийнинг «Саҳиҳи Термизий» асаридаги эзгулик ва яхши кардошлик ҳақида.
4. Ат-Термизи ҳадисларида илмнинг фазилати ва аҳамияти ҳамда илм ўрганувчи фазилатлари ва илм ўрганувчи одоблари тўғрисида.
5. Ат-Термизи фарзандни иймон-этиқодли қилиб тарбиялашнинг зарурлиги тўғрисида.

ҲУЛОСА

ФОЙДАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки кунлардан бошлаб жамиятимизнинг барча соҳаларида, жумладан маънавий-маърифий ҳаётимизда ҳам улкан ўзгаришлар рўй берди. Бундай ўзгаришлар натижасида келажагимиз ворислари ҳисобланган ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялаш масаласи ҳар қачонгидан ҳам долзарб аҳамият касб этади. Зеро, ёшларда юксак касбий маънавий фазилатларни, маънавий-моддий қадриятларни асраш, бой маданий меросимиз, тарихимиз, умуминсоний қадриятларга ҳурмат, Ватанга муҳаббат ҳиссини тарбиялаш миллий истиқлол ғоясининг ҳал қилувчи омили ҳисобланади.

Жонажон Ватанимиз мустақилликка эришиб истиқлол йўлини танлаб олиши жамиятимизнинг ҳар томонлама иқтисодий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан тараққий қилиш учун кенг имкониятлар очиб берди. Мустақил мамлакатимиз тараққиётининг ҳамма жиҳатлари кишиларимизнинг ахлоқий, шахсий юксак инсоний фазилатларига боғлиқлигини И. Каримов ўзининг нутқ ва асарларида ҳар томонлама асослаб берди. Шу билан бирга мустақиллик асосларини барпо қилишда ҳар бир фуқаро ўзи фаолият кўрсатаётган соҳада фидойилик билан ишлаши лозим. Буни амалий томони кишиларимизнинг ҳалқ, Ватан, истиқлол моҳиятини, Ватан равнақини тушуниши бўлиб, кишиларимизнинг миллий қадриятларни чуқур билмасдан шаклланиши мумкин эмас. Миллий қадриятларимиз миллий ғурурнинг озиқлантирувчи бош илдизидир. Бош илдиз қанча мустаҳкам бўлса, дарахт шунча тез ва кучли ўсади. Шу билан бирга ҳар қандай уруғ маълум мўътадил шароитда униб ўсишидек, ёшлар таълим-тарбияси ҳам миллий заминда ташкил қилинса самарали бўлади. Мамлакатимизнинг истиқлол йўлида ривожланиш маънавиятимизнинг умри боқий сарчашмаларини ўрганиш учун ижтимоий, сиёсий, илмий-педагогик имкониятлар яратди. Шу боис кейинги йилларда маданий-диний меросимизга бўлган рағбат онги кучайди.

Исломий қадриятлар ҳалқимиз ҳаётида, унинг руҳий дунёсига ниҳоятда катта таъсир кўрсатади. «Бу эътиқод юртимиздаги миллионлаб

ватандошларим қатори,-дейди И. Каримов,-менинг дунёқарашимга асос бўлиб, бутун борлигим, маънавий оламим мазмунини ташкил этади.

Айтмоқчиманки, биз ўз миллатимизни мана шу муқаддас диндан айрим ҳолда асло тасаввур қила олмаймиз. Диний қадриятлар, диний тушунчалар ҳаётимизга шу қадар сингиб кетганки, уларсиз биз ўзлигимизни йўқотамиз. Ҳоҳ ёш бўлсин, ҳоҳ кекса бўлсин ҳар бир ўзбек нимагаки муносабат билдирмасин албатта уни беихтиёр яратувчининг номи билан боғлайди. Ҳар бир сўзимизни, ишимизни бисмиллоҳ, сўзини айтиб бошлаймиз, яхши-ёмон кунларимизда «шукур» деган каломни ҳар куни айтмайдиган бирор инсон Ўзбекистонда бормикан ўзи!»¹.

¹ . Каримов И. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан кўрамиз. Асарлар 7-том.-Тошкент. Ўзбекистон. 1999, 351-бет.

1 Муҳаммад Ибн Исо Ат-Термизийнинг таълим-тарбия

хусусидаги таълимотида ахлоқий қарашларнинг урни

Бу алломанинг тўлиқ исми –Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Хусан ибн Башир (айрим манбааларда Бишр) ал-Ҳаким ат-Термизий. Ҳаким ат-Термизийнинг илмий ва ижодий фаолияти ҳақида маълумот Тожиддин Субкий («Табокот аш-шафи-ийя ал Кубро»), Ҳотиб ал-Бағдодий («Тарихи Бағдод»), Ибн Ҳажар ал-Аскалоний («Лисон ал-мийзон»),ас-Суламий («Табакот ас-суфия») ва бошқа бир катор олимлар асарларида келтирилган. Ҳаким ат-Термизий уз ҳаёти тугрисида узининг «Бадъу шаъни Абу Абдуллоҳ» асарида баён етган. Бу асар 1965-йилда Байрутда Яҳё Исмоил томонидан олимнинг «Ҳатмул авлиё» асари билан бирга чоп этилган. Ҳаким ат-Термизийнинг таваллуди ва вафоти саналари ёзма манбалар ҳамда ҳозирги адабиётларда турлича келтирилган. Баъзи муаллифлар, масалан Ҳожи Ҳалифа «Кашф аз-зунун»да Ҳаким ат-Термизий вафоти йилини милодий 869-йил деб курсатган. Алломанинг қабр тошида ҳам шу сана келтирилган. Ҳаким ат-Термизий юз йилдан ошиқ вақт умр курганидан келиб чиқилса, манбаларда ҳам у 112, 116, ёки ҳатто 120 ёшгача умр кўргани келтирилади, у ҳолда аллома тахминан 750-760 йиллар оралигида тугулган булиб чиқади. Айни маҳалда бундан 30 йил олдин «Ал-Ҳаким ат-Термизий ва назарийятуху фил валояти» асарини ёзган мисирлик машҳур олим Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Барака Ҳаким ат-Термизий милодий 820 йилда таваллуд топиб 112 йил яшаб 932-йилда вафот етган, деб ёзган. Алломанинг болалик ва ёшлик йиллари ҳақида манбаларда батафсил маълумот берилмаган. «Таржимаи ҳол»ига кура у саккиз ёшидан бошлаб диний илимлар билан жиддий шугулланган, йигирма саккиз ёшида эса Маккага ҳаж сафарига жунаган. Сафардан қайтгач, Ҳаким ат-Термизий суфийлик йулини туган: ҳилватга келиб, нафси амморани йенгиб, суфиёна рисоаларни урганган .

Унинг падари бузруквори Али ибн Ҳасан билимдон муҳаддис олим булган, илм излаб Бағдодга борган, уша даврнинг таникли олимлари билан ҳадиснинг турли масалалари борасида илмий мунозараларда фаол иштирок

етган. Волидаи мухтарамаси ҳамда тогаси ҳам ҳадаиси набавийянинг дуруст билимдонлари ҳисобланишган. Бинобарин Ҳаким ат-Термизийуз дунёкарашига улкан таъсир курсатган билимли ва илмий муҳитда вояга етган.

Ёзма манбаларда Ҳаким ат-Термизий устозлари ҳақида ишончли маълумотлар келтирилган. Унинг дастлабки устози отаси Али ибн ал-Ҳасан ат-Термизий булган. Ал-Ҳотиб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод» асарида бир мунча маълумот келтирилган. Устозлари орасида Кутайба ибн Саъид ас-Сафакӣ ал-Баҳӣй (798-888 йиллар) Ибн Ҳиб-бонинг «Машҳур кишилар тугрисида китоб» асарида анча дилбар гапдар айтилган, Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий, бир канча вақт Термиз козиси булган Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизий, Суфён ибн Вакий (вафоти 860йил) Ҳасан ибн Умар ибн Шафик ал-Баҳрий (вафоти 840 йил), Аҳмад ибн Ҳадравай (вафоти 854 йил), Абу Туроб ал-Наҳшабий, Яҳё ибн Маоз ар-Розийлар (вафоти 875 йил) булишган.

Ҳаким ат-Термизий ҳаёти ва фаолиятини тавсифловчи ёзма манбалар маълумотига асосланган ҳолда унинг узун ҳаётини куйдаги боскичларга болиш мумкин.

Биринчи боскич- саккиз ёшгача булган болалик йиллари. Таассуфлар булсинки, унинг ҳаётининг бу даври ҳақида аник маълумотларга эга эмасмиз. Шундай бўлсада, у ўз тенгдошларидан фарқли равишда шу ёшга ҳос турли уйинларга кўнгил қуймаган, балки ўзини истикболдаги илмий ҳаётга тайёрлаб борган- устозларидан кўпроқ дарс олган, турли илмларни (айниқса калом илмини) ўрганган, сирли маънавий ҳаётга узини чоғлаган, деб айтиш мумкин.

Иккинчи боскич- Ҳаким ат-Термизийнинг саккиз ёшдан йигирма саккиз ёшгача булган ҳаётини уз ичига олади. Бу даврда у турли шайхлардан билим уганган. Илм излаб Шаркнинг бошқа шаҳарларига борган, Маккада болиб, Байтуллоҳни зиёрат килган. Ҳётнинг шу даврида у ҳадис урганишга ҳамда фикҳ масалаларига кўпроқ етибор берган.

Аллома ҳаётининг *учинчи боскичида*-Курони каримни чуқур урганиш билан машғул булган. У каломуллоҳни, унинг моҳиятини чуқур урганиш, Руза тутиш, ибодат килиш, такво ва ҳоказолар билан шугулланган. Ал-антокийнинг «Калб муолажаси» фалсафий-тасавуфий асари унга айниқса каттик таъсир курсатган.

Ҳаким ат-Термизийнинг шогирдлари ҳам куп булган. Булар: Абу Муҳаммад Яҳё ибн Мансур ал-Козий (вафоти 960 йил), Абу Али Мансур ибн Абдуллоҳ ибн Ҳолид аз-Зухлий ал-Ҳиравий, Абу Али ал-Ҳасан ибн Али-Журжоний, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исо, Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ал-Ҳким ал-Варрок, Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳайсам ибн Умрон ибн Бурайда ва бошқалар.

Ҳаким ат-Термизийнинг илмий-ижодий фаолияти унинг бошқа мамлакатлар ва шаҳарларга саёҳати билан чамбарчас боглик. У Балхда, Нишопурда булган, фан ва маданият юксак ривожланган Бағдодга борган. Бу шаҳарларда у машҳур олимлар билан учрашган, илмий мунозараларда катнашган. Шундай булса-да, Ҳаким ат-Термизийнинг илмий-ижодий ҳаётида унинг она шаҳри-Термиз жуда муҳим рол уйнаган, узининг асосий асарларини аллома шу йерда яратган. Унинг мавъизаю ҳутбалари, шунингдек айрим асарлари ва енг аввало мусулмонлик маросимлари, Аллоҳга ошиқлик, суфийларнинг айрим тоифалари, «Ҳотамул анбиё» билан бир каторда булган «ҳатмул авлиё» тугрисида мулоҳаза юритган «Ҳатмул авлиё», «Илал аш-шариъа» факихлар ва арбобларнинг маълум кисмида норозилик уйготган. Ҳаким ат-Термизий бадҳоҳлар таъкибидан кутулиш учун Балхга, сунг Нишопурга кетишга мажбур булган. У ерларда алломани кувонч билан кутиб олишган. Кейинчалик у ерларда тарафдорлари ва издошлари купайган.

Ислом дини таълимоти асосларини ёритувчи Қуръони Каримдан кейинги асосий манба Ҳадис Ҳисобланади. Ҳадисларни тўплаш ва уларга муайян тартиб бериш асосан VIII асрнинг иккинчи ярмидан бошланиб, уни энг билимдон, турли фан асосларини мукаммал ўрганган, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган киши (муҳаддис)лар тартиб берган. VIII-XI асрларда

тўрт юздан ортиқ муҳаддис Ҳадис илми билан шуғулланган. Мазкур билимларни ўрганишнинг ўзига ҳос йўналиши бўлиб, «Ҳадис илми» номи билан юритилган. Кейинги йилларда Муҳаммад Алайҳис-саломнинг ҳаёти, фаолияти ҳамда унинг диний-ахлоқий кўрсатмаларини ўз ичига олган Ҳадислар, Имом Исмоил ал-Бухорийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” («Ишонарли тўплам»), “Ал-адаб ал-муфрад” («Адаб дурдоналари»), Имом Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизийнинг “Аш-Шамойл ан-набавия” асарлари нашр этилди. “Ҳадис” ёки “Сунна” сўзлари бир маънони англатиб, Расуллуллоҳнинг Ҳаёти ва фаолияти ҳамда диний ва ахлоқий кўрсатмалари ҳақидаги ривоятлардан иборат.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг ибратли ишлари, эътиқод, поклик ва инсонга ҳос маънавий-ахлоқий ҳислатларни ифодаловчи сўзлари, панд-насиҳатлари унинг номи билан боғлиқ Ҳадисларда мужассамланган.

Ҳадислар дастлаб ёзиб борилмаган. Пайғамбар Муҳаммад Алайҳис-салом араб бўлмаган кишиларнинг Ҳадисларни Қуръони Карим оятлари билан адаштириб юборишларидан чўчиб, Ҳадисларнинг ёзиб борилишига руҳсат этмаганлар. Бироқ пайғамбар Муҳаммад Алайҳис-салом ҳузурида саҳоблар бўлиб, улар Расули акрамдан эшитган Ҳадисларини ёдлаб борганлар. Жумладан, Ҳазрати Абу Ҳурайра ана шундай мўътабар кишилардан бири бўлиб, Ҳадисларни мукамал ёдлаб борган. Абу Ҳурайра томонидан қайд этилган Ҳадислар тўғри, ишонарли (саҳиҳ) Ҳадислар ҳисобланган.

Лекин Ҳадисларни ёд олган кишилар сонининг тобора камайиб бориши натижасида уларнинг аста-секин унутилиб кетиши борасидаги ҳавф юзага келади. Ана шу ҳавфнинг олдини олиш мақсадида ҳалифалар ишонарли Ҳадисларни тўплашга фармон берганлар. Ҳадисларни тўплаш хусусидаги фармон дастлабки ҳалифа Умар ибн Абдулазиз томонидан берилган.

Ҳадисларни ёзиб бориш билан машғул бўлган илк муҳаддислар сифатида Рабъ бин Сабаҳ, Саид ибн Аби Аруба, Молик бин Анас,

Абдумалик бин Журайж Маккий, Абдурахмон ал-Авзойи Шоший, Сўфён Саврий Куфий ва бошқалардир.

VIII-IX асрлар Ҳадис илмининг ривожланишида “олтин давр” Ҳисобланади. Бу даврга келиб, Ислом уламулари томонидан Ҳадисларнинг қай даражада тўғрилиги, уларнинг қандай манбаларга таянилиб тўпланганлиги жиддий тадқиқ этила бошланди. Чунки баъзи соҳта, ишончсиз Ҳадислар ҳам пайдо бўла бошлаган, уларни текшириб, асл Ҳадисларни тиклаш ва ёзма равишда қайд қилиш замон талаби бўлиб қолган эди. Шунинг учун ҳам биринчидан, ҳадисларни ёддан билувчи ҳақиқий, билимдон, ўткир мулоҳазали кишиларнинг аста-секин камайиб кетаётганлиги, иккинчидан, Ҳадисларнинг ҳақиқий, ишонарли, яъни саҳиҳларини сақлаб қолиш мақсадида улар текширилиб, асл ҳолига келтириб, ёзиб йиғила бошланган. Ана шу тарзда Ҳадис илми ривожлана бошлаган.

Ислом оламида олтига ишончли тўплам (ас-саҳиҳ ас-ситта) энг нуфузли манбалар сифатида эътироф этилган. Ушбу манбаларнинг муаллифлари IX асрда яшаб ижод қилган қуйидаги муҳаддислар бўлганлар: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий 194 (810), - 256 (870), Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож 206 (819), - 261 (874), Имом Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий 209 (824), - 279(892), Имом Абу Довуд Сулаймон Сижистоний 202 (817), - 275(880), Имом Аҳмад ан-Насоий (215 (830), - 303 (915) ва Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа 209 (824), - 273(886).

Муҳаддислар томонидан яратилган ва ишонарли манбалар дея эътироф этилган “Ал-кутуб ас-ситта” (“Олти китоб”) қуйидагилардан иборат:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий томонидан ёзилган “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” асари.
2. Имом Муслим ан-Нишопурий (Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож) томонидан ёзилган “Ас-саҳиҳ” асари.
3. Имом ибн Можжа томонидан ёзилган “Суннан”.
4. Имом Абу Довуд Сулаймон–Сижистоний томонидан ёзилган

“Суннан” асари.

5. Имом Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий томонидан ёзилган “Аж-жами ал-кабир” асари.

6. Аҳмад ан-Насоий томонидан ёзилган “Суннан”.

Мовароуннаҳрда биринчи бўлиб Ҳадис тўплаган муҳаддис Имом Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий саналади. Алломанинг сафдошлари сифатида Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ал-Марвазий, Исҳоқ ибн Раҳовайҳ ал-Марвазий, Имом ал-Ҳайсам ибн қулайб аш-Шоший, Ҳофиз ал-Ҳоразмий, Имом Абдулҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Самарқандий каби ватандошларимизнинг номлари ҳам Машҳур.

Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий

Машҳур муҳаддислардан яна бири ватандошимиз Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий бўлиб, у 824 йилда Термиз яқинидаги Буғ қишлоғи (Ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шеробод тумани)да туғилган. Унинг оиласи ва ота-онаси Ҳақида маълумотлар йўқ. Баъзи тадқиқотчилар унинг отаси асли марвлик бўлган деб қайд этадилар.

Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий болалигидан илм ўрганишга қизиққан, айниқса Ҳадис илмини чуқур эгаллаган.

Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий 850 йилдан қатор мамлакатларга сафар қилади. Ҳижоз шаҲрида бўлиб, Макка ва Мадина шаҳарларини зиёрат қилади. Ироқ Ҳамда Ҳуросонда Ҳадис, фикҳ, қироат, баён, тарих ва бошқа илмларни ўрганади. Мазкур сафарда Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий устози Имом Исмоил ал-Бухорий билан учрашади. Аллома устозига нисбатан алоҳида Ҳурматда бўлиб, унинг ёрдамида Ҳадис илмидан тўлақонли равишда хабардор бўлади. Манбаларда эътироф этилишича, Имом Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий устозининг вафоти туфайли кўп йиғлаганидан кўзи кўр бўлиб қолган.

Муҳаммад ибн Исо ат-Термизийнинг зеҳнининг ўткирлиги, хотираси, ва ёд олиш қобилиятининг кучлилиги туфайли Имом Исмоил ал-Бухорий ҳам уни фақатгина шогирд сифатида эмас, балки ҳамкор, ҳамфикр ва дўст

сифатида ҳам ҳурмат қилган.

Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий узоқ сафарда манбалардан ўқиган ёки муҳаддислардан эшитган Ҳадисларни тўплаб, китоблар таълиф қилишга киришади. У 863 йилда ўз ватанига қайтади ва ўзи ҳам шогирдларга таълим беради, айни вақтда китоблар ҳам ёзади.

Аллома томонидан ўндан ортиқ асарлар яратилганлиги маълум. Булар қаторидан “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”), “Аш-шамоил ан-набавия” (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”), “Ал-илал фи-л-Ҳадийс” (“Ҳадислардаги иллатлар ва оғишлар Ҳақида”) каби асарлари ўрин олган бўлиб, улар жуда Машҳурдир.

Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий томонидан ёзиб қолдирилган асарларда ўз ифодасини топган Ҳадислар ҳам Имом Исмоил ал-Бухорий томонидан баён этилган Ҳадислари каби инсонни ҳалоллик, адолат, эътиқод, диёнат, поклик, меҳнатсеварлик, мурувватлилик, меҳр-шавқат, ёши катталар,, ота-она ва қариндошларга ҳурмат қояларини илгари суриш хусусиятига кўра шахс таълими ва тарбиясини ташкил этишда катта аҳамията эга.

Ҳадисларнинг мазмуни ва тарбиявий аҳамияти

Ҳадисларда инсоннинг камолотга эришиши учун талаб этиладиган инсоний фазилатлар ифода этилган бўлиб, ушбу фазилатлар сирасига ўзгаларга меҳр-оқибат кўрсатиш, саҳийлик, очиқ кўнгиллик, ота-она, катталар ва қариндошларга нисбатан мурувватли бўлиш, уларга ғамхўрлик қилиш, ватанга муҳаббат, меҳнат ва касб-хунарни улуғлаш, ҳалоллик, поклик, дўстлик, олийжаноблик, раҳм-шафқатлилик, камтарлик, ростгўйлик ва виждонлилик каби ҳислатлар киритилади. Бундан ташқари, инсоннинг ўзини ёмон иллатлардан тийиши, яхшилик сари интилиши кераклиги борасидаги панд-насихатлар ҳам ўз аксини топганки, буларнинг барчаси Қуръони Каримда қайд этилган кўрсатмаларга асосланилган ва комил инсонни шакллантиришда асосий мезон бўлиб хизмат қилади.

Ислом таълимоти қояларига кўра ҳар бир мусулмон энг аввало

иймонли бўлиши керак. Қуръони Каримда таъкидланганидек, Ислом дини таълимотининг яратилишидан муддао, мурод кишиларда иймон, эътиқодни шакллантиришдир. Ҳадисларда иймоннинг мукаммал ва мустаҳкам бўлиши қуйидаги уч шартга қатъий амал қилинишига боғлиқлиги кўрсатилган:

- тўғри эътиқодли бўлмоқ;
- кишилар билан яхши муносабатда бўлмоқ;
- киши ўз устида ишламоғи ва ўзини ибодат ва итоатга чақирмоғи¹

(Кейинги мисоллар ҳам ушбу китобдан олинди).

Иймон дарахтга тенглаштирилади ва унинг 60 дан ортиқ шоҳлари бор дея иймоннинг белгилари санаб ўтилади. Санаб ўтилган белгиларнинг ҳар бири инсон маънавий қиёфасини шакллантирувчи ва мукаммаллаштирувчи ҳислатлардир. Булар қуйидагилардан иборат: “қўли билан ва тили билан ўзгаларга озор бермаган киши мусулмондир”, “ўзингиз яхши кўрган нарсани биродарингизга раво кўрмагунингизча ҳеч бирингиз чинакам мўмин бўла олмайсиз” (3-4-боблар); “Учта ҳислатни ўзида мужассам қилган кишининг иймони мукаммал бўлғайдир:

- инсофли ва адолатли бўлмоқ;
- барчага салом бермоқ;
- камбағаллигида ҳам садақа бериб турмоқ” (20-боб).

Бундан ташқари, кишилар учун ҳос бўлмаган мунофиқлик ҳислати хусусида ҳам сўз юритилади, чунончи, «Расуллуллоҳ саллаллоҳу алайҳи вассалам айтганлар: “қуйидаги тўртта ҳислат кимда бўлса, аниқ мунофиқ бўлғайдир, кимдаки, улардан биттаси бўлса уни тарк этмагунча мунофиқликдан бир ҳислати бор экан, дейиладир:

- омонатга ҳиёнат қилғайдир;
- сўзласа ёлғон сўзлайдир;
- шартнома тузса, шартида турмағайдир;
- уришиб қолса, кек сақлағайдир ва ноҳақлик қилайдир (25-боб).

¹ Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ҳадис. 4 жилдли китоб. 1-китоб. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам). Арабчадан 3. Исмоил таржимаси. – Тошкент, Ёомуслар бош таҳририяти, 1991. 14-бет

Ҳадисларда инсон маънавий камолотининг мезони, унинг тафаккур доираси, дунёқарашининг кенглиги, илмий билимларни қай даражада эгаллаганлиги, ўз билими билан атрофдагилар ва жамиятга фойда келтиргувчи шахс бўлиб етишишида муҳим омилдир дея кўрсатилади. “Толиби илм қилиш фарздир. Толиби илмга ҳар бир нарса истиғфор айтади, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам”. Билимсизлик кишиларнинг нодонлигига замин ҳозирлаши, илмсиз жамиятда эса жаҳолат ҳамда разолатнинг ҳукмронлик қилиши алоқида таъкидлаб кўрсатилади. “Илм ўрганмоқ ва ўргатмоқнинг фазилати” борасидаги Ҳадис (21-боб) да илм ўрганиш кўп ёққан ёмғирга қиёсланади ва илм аҳли қуйидаги уч турга бўлади: “Баъзи ер соф, унумдор бўлиб, ёмғирни ўзига сингдиради-да, ҳар хил ўсимликлар ва кўкатларни ўстиради ва баъзи ер қурғоқ, қаттиқ бўлиб, сувни эммасдан ўзига тўплайдир, ундан Оллоҳ таоло бандалари фойдалангайдир. Одамлар сувдан ичгайдирлар, ҳайвонлари ва экинларини суғоргайдирлар. Баъзи ер эса текис бўлиб, сувни ўзида тутиб қолмайдир, кўкатни ҳам кўкартирмайдир. Буларни қуйидагича муҳояса қилиш мумкиндир: Бир киши Оллоҳ илмини (Иломни) теран ўрганадир, теран тушунадир ва ундан манфаатланади ва Оллоҳ юборган ҳидоятни ўзи ўрганиб, ўзгаларга ҳам ўргатадир. Иккинчи бир киши илм ўрганиб, одамларга ўргатадир. Аммо ўзи амал қилмайдир. Учинчи бир киши мутакаббурлик қилиб, ўзи ҳам ўрганмайдир, ўзгаларга ҳам ўргатмайдир”.

Аммо илмга эътиборсизлик ва нодонлик (жаҳолат)нинг авж олиши жамиятнинг инқирозига олиб келади. Ҳатто “Расуллуллоҳ қуйидагилар қиёмат аломатларидир, деганлар:

- илмнинг сусаймоғи;
- жаҳолатнинг кучаймоғи;
- зинонинг авж олмоғи;
- хотинларнинг кўпаймоғи;
- эркакларнинг озаймоғи”

Демак, қиёматни одамларнинг ўзлари содир этадилар. «Илм равнақ

топмаган мамлакатда зино авж олган, ўзаро урушлар кучайиб, эркаклар озайиб кетганда албатта, қиёмат қойим бўлади” (22-боб). Шу боис “Илмга амал ва риоя қилувчи бўлинглар, уни фақат Ҳикоя қилувчи бўлманглар”, - дейилади (637-Ҳадис). Исломда икки ҳил илм ҳақида сўз юритилади: бири Ҳукукий (фикх), диний йўл-йўриқлар тўғрисидаги илм бўлса, иккинчиси дунёвий илмлардир. Ҳар икки турдаги билимларни чуқур эгаллаш ва уларга катъий амал қилиш Ҳар бир мўъмин учун фарз Ҳисобланади.

“Илмнинг офати унутишдир. Уни ноаҳил кишига гапириш эса уни зое қилишдир”¹ мазмунидаги Ҳадис орқали ўзлаштирилган илмни такрорлаб бориш, фақат чуқур ва пухта билимларгагина эга бўлган кишиларнинг атрофдагиларга илм беришининг мақбул эканлигига урғу берилади. Шунингдек, Ҳадисларда илмнинг кишиларни фаҳм-фаросатли, ўткир зехнли, зукко Ҳамда хотирани кучли қилишдаги аҲамияти Ҳам таъкидланади ва “Илму Ҳунарни Ҳитойдан бўлса Ҳам бориб ўрганинглар”, -дея даъват этилади. “Олим бўл, илм берувчи бўл ёки илм ўргатувчи бўл ёки тингловчи бўл. Бешинчиси бўлма, Ҳалок бўласан” мазмунини илгари сурувчи Ҳадиснинг баён этилиши орқали ҳам илмли бўлиш инсонни фалокат ва унинг ёмон оқибатларидан сақловчи омил эканлигига урғу берилади (41-Ҳадис).

Бир қатор Ҳадисларда илмнинг ибодатдан устун эканлиги кўрсатиб ўтилади. Ҳусусан, “Илм ибодатдан афзал ва у такво динининг устунидир” (268-Ҳадис). Бироқ илмнинг манфаатсиз Ҳолда сарфлашдан сақланиш мақсадга мувофиқ эканлиги айтилади ва илм аҳлини ана шунга даъват этилади (173-Ҳадис), Ҳақиқий комил инсоннинг билимга бой, хушхулқ, соғлом бўлиши (182-Ҳадис), уни фақат фойдали ишлар ва инсонларнинг фаровон ҳаёт кечиришлари йўлида сарф этиш кераклиги ҳам уқтирилади: “Бошлиқ бўлмасингиздан аввал илмни чуқур ўрганинг! Расуллоҳ саллаллоҳу алайҳи-вассаламнинг саҳобалари ёшлари улғайганда ҳам илм ўрганганлар. Расуллоҳ саллоллоҳу алайҳи-васаллам: икки нарсадан ўзгасига Ҳасад қилмоқ жоиз эмас, бири-кишига Оллоҳ таоло ҳалол мол-дунё берса-ю, уни ҳақ

¹ Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. – Тошкент, Камалак, 1991, 60-бет.

йўлида сарфлаётган бўлса, иккинчиси-кишига Оллоҳ таоло илму ҳикмат ато этса-ю, у шу туфайли олий мақомга эришиб, ҳукм сураётган, одамларга билганини ўргатаётган бўлса», – дейдилар»¹.

Маълумки, ислом таълимотида энг юксак ҳислатлардан бири сифатида ота-онага ғамхўрлик, уларни эъзозлаш, ота-она ҳаққини ўз ўрнига қўйиш, фарзанднинг улар олдидаги ҳаққи борасидаги масалаларнинг ёритилигига алоҳида эътибор берилади. Ҳадисларда ҳам ана шу талаблар ўз ифодасини топган. Ота-онани ҳафа қилиб йиғлатиш энг катта гуноҳлари сифатида эътироф этилгани қуйидаги, яъни, Оллоҳ Таолонинг мавжудлигига шак келтириш, одам ўлдириш, уруш майдонидан қочиш, афифа (ўзини покиза сақлаган) хотинни фоҳиша деб тухмат қилиш, рибо (ижарахўрлик), етимлар молини емоқ, Оллоҳ Таолонинг қудрати ва иродасини инкор қилиш, одамларни масҳара қилиш Ҳамда уларни камситиш каби ҳолатлар қаторида тилга олиб ўтилади. Ҳадисларда ота-онанинг дилини оғритиб, озор бериш, уларни ҳафа қилиб, буйруқларини бажармаслик ҳам қораланади: “Абдуллоҳ ибн Амр (Розиёллоҳу анҳу) айтадилар: бир киши Расуллоҳ ҳузурларига Ҳижрат қилмоқ учун байъат қилишга келди. Аммо ота-онаси унинг кетишига рози бўлмай, ҳафаликдан йиғлаб қолган эдилар. Шунда Расуллоҳ: “Сен Ҳозир ота-онанг олдида бор! Ҳижрат қиламан деб уларни ҳафа қилганингдек, энди Ҳижрат қилмайдиган бўлдим, деб уларни хурсанд қил”, -дедилар (13-ҳадис). Исломда энг катта гуноҳ Оллоҳ Таолога ширк келтириш ва ота-онага оқ бўлиш ҳисобланиши 15-ҳадисда алоҳида таъкидланади. Ота-онанинг ҳам ўз навбатида фарзандларини тарбият этмоғи, одоб ўргатиши, яхшилик қилиши лозимлиги таъкидланади: «Намир ибн Авс айтишларича, ўтмиш кишилари болаларнинг солиҳ-қобил бўлишлари Оллоҳ Таолонинг тавфиқи билан бўлади, аммо уларга одоб-ахлоқ ўргатиш оталари вазифасидир, дер эдилар” (92-Ҳадис)»².

Ҳар бир кишининг ота-онасига яхшилик қилганидек, болаларига ҳам

¹ Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ҳадис. 4 жилдли китоб. 1-китоб. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тыплам). Арабчадан 3. Исмоил таржимаси. – Тошкент, Қомуслар бош тахририяти, 1991. 33-бет.

² Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ал-адаб ал-муфрад (Араб дурдонлари). Таржимон, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Ш.Бурҳонов. – Тошкент, Ўзбекистон, 1990, 16-бет

яхшилик қилиши шартлиги, зеро, инсон бўйнида ота-онанинг ҳаққи бўлганидек, боланинг ҳам ҳаққи борлиги хусусидаги ғоялар қуръони Каримда ҳам, Ҳадиси Шарифда ҳам уқтирилади.

Ҳадисларда кишиларнинг бир-бири билан дўст, тинч-тотув яшашлари, ўзаро мурувватли, меҳр-шафқатли бўлишлари кераклиги ҳақидаги ғоя ҳам илгари сурилади. Бу ғоя опа-сингил, ака-ука, қариндош ҳамда қўшнилар ўртасида ташкил этиладиган муомала ва муносабатлар мазмунининг очиб беришга йўналтирилган Ҳадислар моҳиятида акс этади. Маънавий-ахлоқий ҳислатларга эга бўлган инсон ота-она, опа-сингил, ака-ука ва қўшниларга яхшилик қилади, бу яхшилик улар ўртасидаги тотувликни келтириб чиқарадики, пировардида жамият тараққий этади, тинчлик барқарор бўлади, аҳоли фаровон ҳаёт кечиради.

Ҳар бир инсон қилган эзгу амаллари ва одоб-ахлоқи билан яхши ном қолдиради. Мазкур ҳолат ҳадислар мазмунида шундай талқин этилади: «Мўмин кишига вафотидан кейин савоби тегиб етиб турадиган амали солиҳлар қуйидагилардир:

1. Тарқатган илми.
2. Қолдирган солиҳ фарзанди.
3. Мерос қолдирган қуръони.
4. Қурган масжиди.
5. Йўловчилар учун қурган меҳмонхонаси.
6. Қазиган ариғи.
7. Тириклигида ва соғломлигида садақа - эҳсон учун ажратган моли”¹.

Ҳақиқатдан ҳам инсон ҳаётдан ўтади, лекин у илм-маърифат, зиё тарқатишда, ҳалқ фаровонлиги йўлида қилган ишлари билан ҳалқ орасида абадий қолади. Ана шундай ҳислатлардан энг муҳими саҳоватдир.

Бир қатор ҳадислар мазмунан инсоннинг саҳоватли бўлишга ундайди. Саҳоватли инсон жамият тараққиётига ҳам катта ҳисса қўшади, унинг равнақи йўлида меҳнат қилади, атрофдагиларни ўзи эга бўлган неъматлардан

¹ Ўша асар, 71-бет.

баҳраманд этади.

Ҳадисларда кишилар ана шу ҳислатга эгалиklarига кўра қуйидаги тўрт гуруҳга бўлинадилар:

1. Аллоҳ таоло бир бандага мол берган ва илм берган. У бандага берилган мол ва илмнинг тасарруфида тақво қилади ва силаи раҳм қилади. Илми ва молидан Аллоқ учун ҳақ ажратади. Бу энг афзал ўрин.

2. Бир банда бор. Аллоҳ унга илм берган, лекин мол бермаган. Лекин унинг нияти тўғри: агар Аллоҳ менга мол берсайди фалончига ўхшаб сарф қилардим. У шу ниятига қараб тенг ажр олади.

3. Бир банда бор. Аллоҳ унга мол берган, илм бермаган. Мол тасарруфида Аллоҳдан кўрқмайди. Молидан қариндошларига бермайди. Бу эса энг ёмон ўриндир.

4. Бир банда бор. Аллоҳ унга мол ҳам, илм ҳам бермаган. У айтадики, агар Аллоҳ менга ҳам бергандайди фалончига ўхшаш иш қилардим. У шу нияти билан ўша кишига баробар ҳисобланади (савоб ва гуно ҳақида)¹.

Ҳадисларда инсоний ҳислатлардан эзгулик, иффат, сабр-қаноат, шукроналик кабилар улуғланса, исрофгарчилик, таъмагирлик, очкўзлик, нафсу ҳаво ҳамда шахвоний ҳиссиётларга берилиш, баҳиллик, жоҳиллик каби иллатлар қораланади. Аксарият ҳадислар мазмунини ёритишда «яхши сийрат» ва «иктисод» тушунчалари қўлланилади, чунончи, «Яхши сийрат, чиройли ҳайъат ва ҳар бир ишда иқтисодчилик етмиш ҳислатдан бир бўлагидир» (468-Ҳадис). «Яхши сийрат» тушунчаси яхши муомала, гўзал одоб-ахлоқ, ибратли ҳаёт, шунингдек, чиройли ҳаёт-ташқи кўриниш маъносини англатса, «иктисод» тушунчаси ҳар бир ҳатти-ҳаракатни ташкил этишда маълум меъёрга амал қилиш мақсадга мувофиқ эканлигини назарда тутади. Ушбу ғоя қуйидаги Ҳадисда ҳам ўз ифодасини топган: “Сизларнинг учта ишингиз учун Оллоҳ Таоло рози ва учта ишингиз учун ғазаблик бўлади: биринчиси, ибодатни Оллоҳнинг ўзигагина қилиб, ибодатда бошқа

¹ Ал-Бухорий, Имом Исмоил. Ал-адаб ал-муфрад (Адаб дурдоналари). – Тошкент, Ўзбекистон, 1990. 357-бет.

нарсаларни унга шерик қилмасликларингизга; иккинчиси, Оллоҳ Таолонинг дини ва қуръонига эътиқод қилмоғингизга; учинчиси, Оллоҳ Таоло сизга бошлиқ қилиб қўйган кишига ҳайриҳоҳ бўлмоғингизга рози бўлса, бўлар-бўлмас гапни нақл қилишиб юрмоғингизга, кўп суриштираверишлик ёки сўрашлик (гадойлик қилиш) ва молни ноўрин ерларга сарф қилиб зое қилмоғингизга ғазабланади” деганларини исботлайди” (206-боб, 242-Ҳадис).

Шу билан бирга, Ҳадисларда яна кишиларни баҳиллик ва мол-мулкка Ҳирс қўйишдан сақланиш кераклиги, шунингдек, келажакка нисбатан ишонч билан яшаш хусусидаги фикрлар ҳам ўрин олган. Чунончи, “Бирортангиз экиш учун қўлингизда бирор кўчатни ушлаб турган вақтингизда қиёмат қойим бўлиб қолса-ю, қойим бўлишидан илгарироқ уни экиб олишга кўзингиз етса, албатта экиб қўйинг”, - деган фикрлар Ҳаётга бўлган умид, келажакка бўлган ишончнинг ёрқин ифодасидир.

Хулқ-одоб ҳақидаги Ҳадислардан эзгу инсоний ҳислатлар улуғланиб, гуноҳ саналган иллатлар қоралади.

Бундан ташқари, шаърий удум ва урф-одатларга амал қилиш, уларни ўтказишга оид хулқ-одоб қоидалари ҳам баён этилади. Турли маросимларнинг ўтказиш тартиби, сафар қоидалари, саломатликни сақлаш, саломлашиш, муомала маданияти, бемор киши ҳолини сўраш одоби, кийиниш қоидалари, емоқ-ичмоқ, сўзлашиш одоби ва ҳоказолар ҳақида турли тавсиялар бериладики, улар бевосита кейинги даврларда яратилган одоб-ахлоқ қоидалари борасидаги рисоаларнинг мазмунини ёритишда асос бўлиб ҳизмат қилади.

Ҳадисларда жамият равнақи, инсоният тараққиётининг таъминланишига таъсир этувчи муаммоларга ҳам жиддий эътибор берилган. Уларнинг орасида экологик муаммоларга алоҳида ўрин ажратилган бўлиб, неча асрлардан буён ўз долзарблигини йўқотмаган. Ана шундай муаммолар моҳиятини ўз мазмунида акс эттирган Ҳадисларда экин ҳамда кўчатларни ўтказиш, уларни Ҳимоя этиш, ариқ-зовурлар қозиш ва уларни вақти-вақти билан тозалаб туриш, сув чиқариш каби эзгу ишларни амалга оширишга

ундовчи ғоялар мужассамланган. Масалан, тирик жониворларни ўлдирмаслик (шариатдан ўлдиришга буюрилган илон ва чаёндан бўлак), жониворларга ғамхўрлик қилиш, уларга озор бермаслик, инсон яшайдиган жойни унга озор берадиган нарсалардан тозалаш (227 ва 446-Ҳадислар), кишиларга соя берувчи дарахтларни кесмаслик, ҳовли саҳнларини тоза тутиш ҳақидаги ҳадислар шулар жумласидан.

Ҳадисларда ёмон ишлар, ёмон иллатлар, ёмон ҳатти-ҳаракатлар “гуноҳ” сифатида қораланса, инсон фаровонлиги, жамият равнақи учун қилинадиган яхши, эзгу ҳатти-ҳаракатлар, фаолият “савоб” тарзида олқишланади. Шунга кўра, етим молини ейиш, мол-дунёга хирс қўйиш, ёлғончилик, ғийбатчилик, тухмат, зино, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, фойдасиз гапни кўп гапириш ва бошқа иллатлар гуноҳ ҳисобланаса, ота-она, кексалар, заифлар ва муҳтожларга ғамхўрлик қилиш, уларни йўқлаб туриш, марҳумларни яхши сўзлар билан хотирлаш, биров уларнинг устидан кулмаслигини таъминлаш, омонатга хиёнат қилмаслик кабилар савоб саналиши алоҳида таъкидланади.

Маълумки, инсон камолоти бевосита унинг саломатлиги билан боғлиқдир. Зеро, соғлом инсонгина ҳам оила, ҳам жамиятнинг равнақ топиши йўлида фаолият кўрсатувчи кишилар бўлиб етишади. Ҳадислар, умуман, Ислом таълимотида тозалик ва поклик, шу жумладан, руҳий ва жисмоний покликка катта эътибор берилади. “Ҳақ таоло ўзи пок, покликни яхши кўради. ўзи тоза, тозаликни яхши кўради. ўзи олийҳимматдир, олийҳимматликни яхши кўради. Ўзи очиққўнгил, очиққўнгилликни яхши кўради. Эшикларнинг олдини покиза тутинглар” (190-Ҳадис).

Ҳадисларда инсон эрки, озодлиги ва унга даҳл қилмаслик масалаларининг ёритилишига ҳам катта аҳамият берилган.

Ислом таълимотида ҳар томонлама етук бўлиши учун инсоннинг эркин бўлиши кераклиги борасидаги фикрлар қуръони Каримда ҳам, Ҳадису Шарифда ҳам бирдек эътироф этилган. Ҳусусан: “Оллоҳ таолога фарзлардан сўнг амали солиҳларнинг энг севимлиси мусулмон кишининг дилига

хурсандчилик солишдир” (33-Ҳадис); “Оллоҳ ўзи кечиргувчи зот, кечиргувчини яхши кўради” (191-Ҳадис); “Оллоҳ таоло зулм қилмаган қози билан биргадир. Агар қози жабр қилса, Оллоҳ ундан узоқлашади ва шайтон унга яқинлашади” (194-Ҳадис) каби Ҳадислар бунинг яққол далилидир. Чунки инсон қанчалик қадрланса, барча эзгулик ва яхшиликлар, инсонга йўналтирилган бўлса, унинг манфаати учун хизмат қилса, инсон ҳам шунга кўра камол топаверади, юксакликка кўтарилади, ўз навбатида бундай инсонлар яшайдиган жамият ҳам ривожланаверади.

Демак, Ҳадислар Муҳаммад пайғамбаримизнинг суннатлари бўлиб, мазмунан Ҳар бир мўминнинг ишончи, эътиқодини мустаҳкамлайди, шу билан инсонни маънавий камолотга етаклайди. «Ислом дини маърифатга асослангани учун ҳам Ҳар бир шахсни ақлий, жисмоний жиҳатдан камолга етказишга оид эътиқод ва иймондан иборат бўлиб, фақат эзгуликка хизмат қилиш, олийжаноб бўлиш, покиза юриш, бир бурда луқмани ҳалол қилиб ейиш, жаҳолат ва жаҳолатпарастликка йўл қўймаслик, ўз биродарининг, қариндош-уруғларининг, миллатининг ва ватанининг қадриятларини асрашдан иборатдир». Шундай экан, Ҳадислар комил инсонни шакллантиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилади ва ундан ёшлар тарбиясида фойдаланиш шу куннинг долзарб муаммоларидан саналади.

Ат-Термизий ҳадисларида илмнинг фазилати ва аҳамияти ҳамда илм ўрганувчи фазилатлари ва илм ўрганувчи одоблари тўғрисида

Ҳозирги ўзбек халқининг аجدодлари бундан бир неча минг йиллар олдин яшаган бўлиб, улар юксак ва ўзига ҳос маданиятни вужудга келтиришда жуда катта ва машаққатли йўлни босиб ўтган. Дастлабки тош қуролларида тирикчилик учун фойдаланиш, анча такомиллашган меҳнат қуроллари яшаш, уруғчилик даврига келиб, хўжалик ҳаёти ва маданий тараққиётда эришилган ютуқларни ўз ичига олган давргача бўлган тарихимиз ота-боболаримизнинг бой қадимий маданиятга эга бўлганлигидан далолат беради. Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда Бактрия, Ҳоразм, Сўғдиёна, Марғиёна, Парфия ҳамда Паркана каби давлатларида турли қабила ва элатлар яшаган. Улар саклар, массагетлар, сўғдиёналар, ҳоразмийлар, боҳтарлар, чочликлар, парканаликлар каби қабила ва уруғлардан иборат бўлиб, Ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида яшовчи халқларнинг аجدодлари Ҳисобланадилар. Ушбу элатлар яшаган ҳудудларда ўзига ҳос маданий анъаналар таркиб топа борган. Масалан, эрамиздан олдинги асрнинг биринчи ярмида қадимий давлатлар: Бактрия ва Сўғдиёна, Марғиёна, Ҳоразм, Паркана, Парфия каби ўлкаларда халқ хўжалигининг турли соҳаларида ривожланиш ва тараққиёт рўй берган. Эрамиздан олдинги IX-VI асрларда пайдо бўлган Аҳмонийлар, эрамиздан аввалги III аср ўрталарида ташкил топган Грек-Бактрия, эрамизнинг I асрида ташкил топган Кушонлар, эрамизнинг V асрда юзага келган Эфталитлар, сўнгра Сосонийлар ва нихоят Турк Ҳоқонлиги давлатларида ижтимоий маданият юксала борди.

Аждоларимиз томонидан қўлга киритилган қадимий маданияти таркибидан таълим-тарбияга оид мероси ҳам алоҳида ўрин олган. Зеро, Ҳозирги туркий ва форсийзабон халқларнинг бизгача етиб келган муҳим археологик топилмалари, тарихчилар, адабиёт ва санъат намояндаларининг ижодий мероси, санъат ва адабий асарларнинг намуналари бунинг далилидир.

Бундай муҳим манбалар сирасига юнон олимлари Геродот, Сукрот, Плутарх, Полиэнларнинг тарихий, географик ҳамда ахлоқий асарлари, алломаларимиз Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий, файласуф, шарқшунос ва тарихчи олимлар: Е.Э.Бертельс, С.П.Толстов, В.В.Брагинский, И.М.Мўминов, Б.Ғафуров, И.В.Стеблева, А.О.Маковельский, Й. Жумабоев, М.Исҳоқов, адабиётшунослар А.Қаюмов, Н. Маллаев, Н.Раҳмонов, педагог-олимлар Ў.Алеуов, М.Орифий ва бошқалар томонидан олиб борилган тадқиқотлар киради.

Энг қадимги тарбия ҳақидаги ёдгорликлар бизгача бевосита етиб келмаган. Туркий ва форсийзабон халқларнинг ҳаёт кечириш санъати, донолик мажмуаси сифатида юзага келиб, борлиққа амалий муносабатда бўлишнинг намунаси тарзида эътироф этилган маънавий маданият ёдгорликлари қадимги грек тарихчиси Геродотнинг “Тарих”, Страбоннинг “География” ҳамда Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” каби асарлари, шунингдек, Урхун-Енисей битиклари каби адабий-тарихий манбаларда сақланган ва улар орқали бизгача етиб келган. Ушбу ёдгорликлар моҳиятини ўрганиш инсоннинг шаклланишида моддий ва маънавий маданият қай даражада катта роль ўйнаганлигидан далолат беради. Хусусан, тарбия инсоннинг ақлий ва ахлоқий жиҳатдан таркиб топа боришига таъсир этган бўлса, инсоннинг шакллана бориши ҳам ўз навбатида кишилик жамиятининг қарор топа боришига ёрдам берган. Ҳуллас, тафаккур юрита олиш қобилиятига эга бўлган инсон камолотининг таъминланиш жараёни ҳамда жамиятнинг ижтимоий тараққиёти ўзаро узвий алоқада шаклланган. Мазкур тарихий жараён моҳиятини билиш бизга инсон тафаккурининг жуда узоқ давр ва мураккаб шароитларда шакллана борганлигидан далолат беради.

Маълумки, кишилик жамиятининг вужудга келиши жараёнида инсон ҳам биологик жиҳатдан, ҳам ижтимоий жиҳатдан такомиллашиб борган. Дастлабки диний эътиқодлар, энг оддий ихтироларнинг такомиллашиб бориши каби ҳолатлар инсон онгининг ҳам шаклланиб боришига туртки бўлди. Бу жараён минглаб йилларни ўз ичига олган бўлиб, ана шу даврда

инсон онги шаклланишининг асоси сифатида қабул қилинган ҳулқ-одоб қоидалари, ижтимоий талаблар юзага келган. Ушбу талаблар муайян даврда яратилган ёдгорликларининг асосий мазмуни ва моҳиятини ташкил этади.

Энг қадимги кишиларга ҳос бўлган ҳислатлар, уларнинг дастлабки, оддий истаклари, орзу-умидлари қадимги эпосларда акс этган афсонавий образлар ҳамда қаҳрамонлар қиёфасида ўз ифодасини топган. Рухга сиғиниш (онимизм), аجدодлар руҳига сиғиниш (тотемизм), сеҳргарлик каби диний эътиқодлар ва маросимлар ёритилган афсона ва ривоятларда энг қадимий аجدодларимизнинг тафаккур дунёси акс этган. Аммо бу ривоят ва афсоналар ҳам массагет, сак, ҳоразмий, сўғд ҳамда парфиянлар яшаган даврлар руҳини ифода этади, ҳолос.

Энг қадимги маданий бойликларимизни ўрганишда қуйидаги уч гуруҳга ажратилган манбаларга таянамиз:

1. Археологик қазилмалар натижасида топилган кўрғазмали ашёлар.
2. Халқ оғзаки ижоди материаллари ҳамда ёзма манбалар.
3. Буюк адиблар, алломаларнинг ижодий мероси.

Маълумки, ибтидоий кишилар меҳнат фаолияти жараёнида ўз эҳтиёжларини қондирган ва бу жараён ёш авлодда ҳам меҳнат қилиш, амалий фаолиятни йўлга қўя олиш борасидаги назарий билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилишга замин ҳозирлаган. Меҳнат фаолиятини ташкил этиш жараёни дастлабки пайтларда бутун ижтимоий ҳаётни йўлга қўйиш негизида амалга оширилган бўлса, кейинчалик тарбия инсон фаолияти асосий жиҳати, ижтимоий онги шакллантиришнинг муҳим омилига айланди. Дастлабки уруғчилик жамиятидан олдин ҳам инсон яшаш учун курашган, мазкур даврда уруғнинг áарча аъзолари жамоа бўлиб ҳаракат қилганлар. Кейинроқ кишилар меҳнат фаолиятини жамоа аъзоларининг ёш жиҳатларига кўра қуйидаги уч гуруҳ асосида ташкил этганлар.

- а) болалар ва ўсмирлар;
- в) ижтимоий ҳаёт ва меҳнатда тўла иштирок этувчилар;
- с) кексалар.

Ибтидоий жамиятда бола ўзи уддалай оладиган фаолиятнинг ташкил этилишида бевосита иштирок этиб, ҳаёт кечириш ва меҳнат қилиш кўникмаларини ўзлаштирган. Бу ҳолат оғир шароитда кечган. Ўғил болалар эркаклар билан ов қилиш, қурол ясаш каби юмушларни бажарсалар, қизлар аёллар томонидан бажариладиган меҳнат сирларини ўзлаштирар эдилар. Ҳеч қаерда ёзилмаган одат ва анъаналарга кўра, ёш болалар кексалар назорати остида маълум тажрибаларга эга бўлардилар. Бола маълум тайёргарликлардан сўнг маҳсус синовлардан ўтиб, амалий фаолиятда фаол иштирок эта олиш ҳуқуқини қўлга киритар эди. Ушбу анъана, яъни, болаларни маълум ёшгача энага ёки мураббийга топшириш яқин даврларгача сақланиб қолган, ҳатто ҳозирги кунда ҳам кўзга ташланади.

Уруғчилик жамоаси босқичида эса болалар меҳнатининг кўлами кенгайиб, касб-ҳунар фаолиятининг турлари кўпайиб боради. Тажрибали кишилар болаларни тарбиялаш билан бирга уларни ёзишга ҳам ўргата бошлайдилар. Аста-секин ҳарбий тарбиянинг бошланғич кўринишлари юзага кела бошлайди. Болаларга ҳарбий санъат сирларини ўргатиш анча мураккаб иш бўлиб, ушбу тарбияни ташкил этиш маҳсус билим ҳамда тайёргарликка эга бўлишни тақозо этар эди. Шу боис маҳсус ҳарбий билим ва тайёргарликка эга бўлган кишилар болаларга бу борадаги билимларни бериш жараёнига жалб этила бошладилар.

Жамиятнинг ижтимоий жиҳатдан тараққий эта бориши болаларга далаларни ўлчаш, сув тошқинларининг олдини олиш, кишиларни турли касалликлардан даволаш усулларига оид билимларни беришга бўлган эҳтиёжни юзага келтирди. Мазкур эҳтиёжни қондириш йўлидаги ҳаракатнинг ташкил этилиши натижасида турли мактаблар фаолият юрита бошлади. Мактабларда асосий эътибор болаларга огзаки билимлар бериш билан бирга уларда ёзув кўникмаларининг шакллантирилишига қаратилди. Дастлаб сураткашлик ривожланиб, пиктографик ҳат пайдо бўлган бўлса, кейинчалик қўшни мамлакатлардан кириб келган ҳарфлар ёрдамида ёзиш усули пайдо бўлади ва бу усул тез тарқала бошлайди.

Эрамиздан олдинги минг йиллик ўрталарида оромий, Александр Македонский истилосидан сўнг эса юнон, шунингдек, форсий миҳхат ёзувлари ҳам маълум вақтларда қўлланилиб келган. Эрамиздан олдинги биринчи минг йиллик ўрталарига келиб, оромий ёзуви негизида Авесто, Ҳоразм, Сўғд, Кушон, Рун (Урхун-Енисей), уйғур ва бошқа ёзувлар пайдо бўлади ва таълим-тарбиянинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.

Ана шу даврга келиб, ибтидоий жамоа бўлиб яшаш анъанаси аста-секин ривожлана борди, жаҳон маданиятида инмоният тарихида муҳим аҳамията эга бўлган кашфиётлар яратилди. Ҳитойда қоғознинг ихтиро этилиши, Ҳиндистонда Ҳисоблаш, ўнлик сонлар тизимининг пайдо бўлиши, Месопотамияда ер куррасининг градусларга, суткани соатларга, минут ва секундларга бўлишнинг ўйлаб топилиши, Марказий Осиёда Ўрта денгиз билан Ҳиндистонни ўзаро боғловчи карвон йўлининг вужудга келиши, кейинчалик Ҳитойдан Марказий Осиё орқали Ўрта денгизга “Буюк ипак йўли”нинг очилиши каби воқеалар мазкур ҳудудларда яшовчи халқлар маданиятининг ривожланиши ва ёзувнинг тарқалишига сабаб бўлади.

Демак, эрамизнинг бошларида ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида биз юқорида санаб ўтган оромий, юнон ва форсий миҳхат алифбоси асосида шаклланган Ҳоразм, Сўғд, Бактрия ёзувлари қўлланилган.

Эрамиздан олдин тахминан 484(480)—431(425) йилларда яшаган юнон тарихчиси Геродотнинг “Тарих” китобида қадимги форслар, саклар, массагетларнинг таълим-тарбия тарзига оид муҳим маълумотлар берилган. “Форсларнинг энг шарафлайдиган нарсаси жасурликдир”, - дейди олим. Шунга кўра улар кўпроқ ўғил болалардан фахрланганлар. Подшоҳ ҳам кимнинг ўғли кўп бўлса, унга ҳар йили совға-саломлар юборган. Бундан ташқари болаларнинг ёшига ҳам эътибор беришган. Ўғил болаларни беш ёшдан йигирма ёшигача фақат уч нарсага: отда юриш, камондан отиш, тўғри сўзликка ўргатилган. Болани беш ёшгача отасига кўрсатмаганлар, у аёллар тарбиясида бўлган. Мабодо ўғил бола вафот этса, отасининг қайғурмаслиги учун шундай қилганлар.

Ўғиллар ҳеч қачон ота-онасига нисбатан ҳурматсизлик қилмаганлар. Улар бундай ҳолатни фақат никоҳсиз туғилган ёки ташландик болалардангина кутиш мумкин, деб ҳисоблаганлар.

Бундан ташқари, Геродот форслар учун ёлғончилик ва қарздор бўлиш шармандалик ҳисобланган, дейди. Улар дарёларни муқаддас санаганлар. Шу боис дарё сувига тупурмаганлар, ҳатто қўл ювмаганлар.

Геродотнинг ушбу маълумотларидан кўриниб турибдики, бизнинг аجدодларимиз ўғил фарзандларини жасоратли, ўз ватанининг ҳақиқий ҳимоячиси, кучли ва ботир инсон этиб тарбиялашга катта эътибор берганлар. Йигитлар ва эркакларгина эмас, ҳатто аёлларнинг ҳам жасорат кўрсатганлари борасидаги фикрлар юнон файласуфлари томонидан ёзиб қолдирилган. Масалан, Плутарх форс аёллари ҳақида гапириб, шундай воқеани келтиради: подшоҳ Кир форсларни шоҳ Астиаг бошлиқ мидияликларга қарши курашга отлантирганда, улар жангда мағлуб бўладилар. Форс жангчилари шаҳарга қараб қоча бошлайдилар. Душман уларни қувиб, шаҳарга бостириб киришига яқин қолганда, дарвозадан уларга қарши аёллар чиқиб келадилар ва ёқавайрон ҳолда шовқин кўтарадилар: “Эй, ноинсоф бандалар, қаёққа қочмоқчисизлар? Энди сиз дунёга келган жойингизга қайтиб яширина олмайсизлар-ку!” Форслар аёлларнинг бу ҳатти-ҳаракатига дош бера олмай, қайтиб жангга ташланадилар ва душманни орқага чекинишга мажбур этадилар.

Бу воқеага ҳотира сифатида Кир шундай қонун таъсис этади: “Бу шаҳарга қайси шоҳ қадам қўйса, ҳар бир аёлга биттадан олтин совға қилсин”.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, мавжуд ҳолатлар ҳамда шарт-шароитнинг ўзи ёшларга отда юриш, камондан отиш борасидаги билимларни ўргатиш, шунингдек, уларда жасурлик, тўғрилиқ ва ботирлик ҳислатларини тарбиялаш лозимлигини тақозо этган. Шу боис қадимги аجدодларимиз болаларни ўз халқининг эрки ва юрт мустақиллигининг ҳимоячилари этиб тарбиялаганлар.

Плутархнинг яна бир ўринда қайд этишича, Александр Македонский ерли халқларга яқинлашиш мақсадида македонияликлар билан маҳаллий халқларнинг урф-одатларини ўзаро уйғунлаштиришга ҳаракат қилган. Шу мақсадда у ўттиз минг болани ажратиб олиб, юнон тили ва македонияликларга ҳос бўлган ҳарбий санъат сирларини ўргатишга буйруқ берган. Ана шу мақсадни амалга оширишга жуда кўп мураббийлар тайинланган. Юнон алифбосининг кейинчалик бу юртда қабул қилиниши ўша даврда кўплаб мактаблар очилгани ҳамда унда ерли аҳоли фарзандлари ҳам ўқитилганидан далолат беради.

Сўғд ёзма ёдгорликлари орасида В.Б.Ҳен томонидан аниқланган ва “Эски хатлар” номи билан юритиладиган қимматли манбалар эрамизнинг бошларида шаклланган сўғд ёзуви ҳақида маълумот беради. Ушбу манбаларни Дунхуан шаҳри (Шарқий Туркистон) яқинидаги савдо қишлоғида яшаган сўғдлик тижоратчи (савдогар)ларнинг ўз она юртлари Самарқандга ёзган ва шахсий ҳарактерга эга бўлган хатлар ташкил қилади.

Император Ян Ли (615-617)нинг элчиси Вей Цзи Ҳисоботларида ҳам Самарқанд шаҳрида йўлга қўйилган таълим-тарбия ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Самарқанднинг моҳир савдогарлари ўғил бола беш ёшга тўлар экан, унга савдони ўргата бошлайдилар. Ўқишни ўрганиши билан савдо ишлари ҳам ўргатилган.

Сюань-Цзин номли бошқа бир хитой тарихчиси эса Самарқанд аҳолисининг ахлоқ ва ҳуқ-одоб қоидаларига риоя этиши бошқаларга ўрнак бўлганлигини айтиб ўтган. Буларнинг барчаси қадимги даврларда болаларнинг беш ёшидан ўқитилгани, таълим жараёнида уларни амалий ҳаётга тайёрлаш асосий мақсад қилиб белгилиги тўғрисидаги маълумотларни беради.

Бу маълумотлар қадимда болалар ўқитиладиган савод мактаблари бўлганлиги ва мактаблардан ташқари болалар маҳсус мураббийлар томонидан Ҳарбий-жисмоний машқларни бажара олиш ва муайян ҳунар сирларини ўзлаштириш ишига жалб этилганлигидан дарак беради.

Энг қадимги даврларда йўлга қўйилган таълим-тарбияга оид қимматли маълумотларни биз яна халқ оғзаки ижоди намуналари: афсоналар, қаҳрамонлик эпослари, қўшиқлар, мақол ва ибораларда илгари сурилган ғоялардан ҳам олишимиз мумкин. Чунки халқ донишмандлигининг ёрқин намунаси бўлган халқ оғзаки ижодида халқ педагогикасига ҳос бўлган тарбия тажрибалари умумлашган.

Ибтидоий кишиларнинг табиат ва жамият ҳақидаги тасаввурлари, улар томонидан амал қилинган урф-одатлар, ижтимоий муносабатлари мазмуни халқ оғзаки ижодининг энг қадимги жанрларидан бири бўлган афсоналарда ифодаланган. Афсоналарнинг қаҳрамонлари яхшиликнинг тантана қилиши учун ёмонлик ҳамда нурнинг муқаррар мавжуд бўлиши учун зулмат билан кураш олиб борадилар, яхшилик ва бахт-саодатга чулғанган ўлкаларини яратадилар. Аксарият афсоналарнинг қаҳрамонларини инсон сифатида гавдаланган ҳудолар ташкил этган. Ибтидоий тузум кишиларининг орзу-истаклари, ўй-фикрлари, мақсад ва интилишларини ёритишга ҳизмат қилган афсоналарнинг кўпчилиги бизга энг қадимги ёдгорликлар - “Авесто”, Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарлари орқали маълумдир.

Қадимги мифларда кишиларнинг табиий офатлар ва ёвуз кучлардан сақланиш борасидаги дастлабки тасаввурлари тирик мавжудот бошига фалокат келтирувчи табиий кучларга қарши мардонавор курашган инсон ва унинг ҳатти-ҳаракатлари орқали ифода этилган.

Мифлар асосида яратилган афсоналарнинг қаҳрамонлари томонидан олиб борилган ҳаракатлар қаҳрамонлик эпосларининг яратилиши учун замин ҳозирлаган. Қаҳрамонлик эпосларида ватанга бўлган муҳаббат, эрк ва озодлик учун кураш, юртининг ҳар бир қарич ерини асраш, қадрдон қабиласининг фаровонлиги, тўкин-сочинлигини таъминлаш йўлида жонини фидо этиш, қабиланинг шаъни, шарафи, ори ва номуси учун курашиш туйғулари тараннум этилган. Зарина, Спаретра, Тўмарис ҳамда Широқ (Сироқ)лар томонидан кўрсатилган юксак ватанпарварлик намуналари, Зарина ва Стриангей, Зариандр ва Одатида муҳаббатлари, мардлик ва

қахрамонлик тимсоллари бўлган Рустам ва Сиёвуш (Ҳоразм-қанг эпоси)ларнинг жасоратлари тўғрисида ҳикоя қилувчи эпоеялар шулар жумласидандир. Бизгача етиб келган эпик асар (афсона ва ривоят)ларда асосан аجدодларимизнинг юрт озодлиги, ватан равнақи ва қабила фаровонлиги йўлида олиб борган курашлари ўз ифодасини топган. қахрамонлар ватанни ва халқни севади. Ор-номусни мукаддас деб билиш, дўст ва сафдошларга садоқат, бурчни юксак даражада англаш, унга содиқлик, ватан ва халқ учун ўз жонини қурбон этиш, ҳар қандай машаққатга бардош бериш, ўз севги-муҳаббати йўлида азият кечишга тайёрлик каби инсоний туйғулар уларнинг асосий хусусиятларидир. Қахрамонлик эпосларида улуғланган энг асосий ахлоқий ҳислатлари - жасурлик ва мардликдир.

Жасурлик, кучлилик ва мардлик – қадимий кишиларда таркиб топиши зарур бўлган энг муҳим фазилатлар саналган. Тарихий шахсларнинг ҳаёти ва қахрамонликлари борасида маълумотлар берувчи ривоятлар фикримизнинг ёрқин далилидир. Уларда муайян шахс фаолияти, донишмандлиги, қахрамонликлари, тарихий шахс эга бўлган ахлоқий фазилатлар: назокат, камтарлик, ақл-идрок, ўзгаларга муҳаббат, ёрга вафо, садоқат, бахт, одиллик, одамийлик, олий ҳимматлилик ва меҳнатсеварлик қабилар улуғланган.

Эпослар мазмунида баён этилишича, хотин-қизлар турли шароитларда эркаклар билан тенг шароитда фаолият кўрсатганлар. Улар ҳўжалик ишлари билан чегараланиб қолмай, урушларда ҳам жасорат кўрсатганлар.

Тарихдан маълумки, дастлаб Амударёнинг асосий тармоғи Ўзбой Каспий денгизига қуйилган. Унинг ўнг қирғоғи Турон, чап қирғоғи Эрон деб юритилган. Эрамиздан олдин Аҳмонийлар сак ва массагет қабилаларига кетма-кет ҳужум қилиб турган. Ана шу тарихий воқеалар сак ва массагетлар томонидан яратилган эпосларда ўз ифодасини топган.

Эрон шоҳи Кир кўчманчи сак ва массагет қабилаларига қарши урушиб мағлубиятга учрайди ва 529 йилда ҳалок бўлади. Тарихчилар Кир ва унинг қўшинларини аввал ўз ҳудудларининг анча ичкарасига бостириб

киришларига имкон бериб, кейин қўшиннинг катта қисмини қирқиб ташлаган қаҳрамонлар ҳақида маълумотлар беради.

Полиэннинг “Ҳарбий ҳийлалар” асарида келтирилган ривоятларда Широқ (Сироқ) образи ватанпарварлик ва қаҳрамонлик тимсоли сифатида ҳали хануз ёшларни тарбиялаб келади. Ёки Геродотнинг “Тарих” китобида келтирилган массагетлар ҳукмдори Тўмарисга уйланиш баҳонасида Эрон шоҳи Кирнинг Турон ўлкасига уюштирган ҳужуми ҳақидаги маълумотлар ҳам муҳим аҳамията эгадир.

Демак, ҳалқимизнинг таълим-тарбияга оид қарашлари, ҳуқ-атворига оид ҳислатлари энг қадимги эпик ёдгорликлар - “Авесто”, “Шоҳнома” каби асарлар, миф ва афсоналар орқали бизгача етиб келган.

Қадимги аجدодларимиз инсонга ҳос жасурлик, адолат, садоқат ва инсонийлик каби ҳислатларни қадрлаганлар. Бу ҳислатлар инсонда ўз-ўзидан шаклланмаган. Табиат ва жамият ҳаётида рўй берган ўзгаришлар, ибтидоий уруғчилик даврида қарор топган турмуш тарзи инсонда ана шундай ҳислатларнинг шаклланишини тақозо этган.

Икки катта куч - яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги аёвсиз кураш инсонда юқорида қайд этилган ҳислатларнинг бевосита таркиб топишига туртки бўлган.

Энг қадимги қўшиқ ва лирик шеърларда жасурлик, адолат, садоқат ва инсонийлик каби ҳислатлар тараннум этилган. Бундай қўшиқ ва лирик шеърлар XI асрда яшаган улуғ олим Маҳмуд Қошғарий томонидан яратилган “Девону-луғатит-турк” асари орқали бизгача етиб келган.

Туркий ҳалқларнинг тарихини ёритувчи қадимги манбаларда панд-насиҳат ва ўғитлар этилган асарлар ҳам кўплаб учрайди. Ана шундай асарлар жумласига Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асари ҳам киради. Аллома мазкур асарни 1076-1077 йилларда ёзган. Географ олим Ҳ. Ҳасанов шундай мисол келтиради: 1914 йил Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида бир бева хотин пулга муҳтож бўлиб, китоб дўконига эски қўлёзмани келтиради ва 30 лирага сотишини айтади. Аммо бу нарҳга китобни ҳеч ким олмайди. Бир кун

дўконга кекса китоб муҳлисларидан Али Амирий кириб қолади ва бир дўстидан қарз олиб, китобни сотиб олади (Али Амирий 1857-1924 йилларда яшаган, ўз шахсий кутубхонасида 15 мингга яқин китоб йиғиб, ҳаммасини Шайх Файзуллоҳ мадрасасига ҳадя этган. Кейинчалик бу китоблар Фотиҳ кутубхонаси - миллий кутубхонага ўтказилган). Бу китоб Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асари эди. Мазкур қўлёзма асл нусхасидан ҳаттот Муҳаммад бин Абу Бакр ибн Абдул Фотиҳ ас-Совий ал-Дамашкий томонидан девон ёзилгандан 200 йил ўтгач (1266 йилда) кўчирилган эди. Қўлёзма 219 варақли жилддан иборат бўлиб, саҳифалар рақамланмаган, фикрларнинг боши ва охири номаълум эди. Ҳозир бу қўлёзма Истамбулда Фотиҳ кутубхонасининг Али Амирий фондида сақланади. “Девону луғатит-турк” асарида қадимги туркий сўзларнинг арабча изоҳли таржимаси ҳам берилган. Ушбу асарни қадимий туркий тилнинг изоҳли луғати ҳам дейиш мумкин.

“Девону луғатит-турк” 1928 йилда немис олими Брокелман томонидан немис тилига таржима қилинган. 1939 йилда эса Босим Аталай уни усмонли турк тилига таржима қилган ва мазкур таржима Анқарада чоп этилган. Ўзбекистонда асар Солиҳ Мутталибов томонидан таржима қилиниб, 1960-1963 йилларда уч жилддан иборат “Туркий сўзлар луғати” номи билан нашр қилинган. 1967 йилда индекс луғат кўрсаткичи ҳам чоп этилган.

“Девону луғатит-турк” асарининг шеърӣ парчалари ҳам немис тилига таржима қилиниб, 1914 йилда нашр этилган.

Турк олими Фуад Куприлзода, рус туркологлари В. Радлов ҳамда С.Ф. Маловлар ҳам “Девону-луғатит-турк” асари юзасидан тадқиқотлар олиб борганлар. Абдурауф Фитрат ҳам шеърӣ парчаларни таржима қилиб, уларнинг луғатини тузган ва 1930 йилда Самарқандда нашр эттирган. Н.М. Маллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигига “Девону луғатит турк”даги қўшиқ ва мақолларни киритиб, уларни таҳлил этади. А. Қаюмов эса ноёб қадимги ёдгорликларимиз - қўшиқлар (шеърӣ парчалар)ни биринчи марта насрдан назмга ўгириб, “Қадимият обидалари” номли асарига киритган.

Азиз Қаюмовнинг “Қадимият обидалари” номли асаридаги панд-насихатга оид ўғитлар билан суғорилган шеърӣй парчалар таржимаси мазмуни орқали уларда илгари сурилган маърифӣй ғоялар асосида ўша даврда олиб борилган тарбия мазмуни ҳақида маълумотларга эга бўламиз.²

Асарнинг моҳиятини ёритишга хизмат қилувчи манбаларнинг аксариятида Маҳмуд Қошғарийнинг қўшиқларни ҳалқ орасидан йиққанлиги таъкидланади. Азиз Қаюмов эса бу шеър парчаларининг асл нусхасида ўша даврда мавжуд бўлган бадий ижодга нисбатан юксак талабчанлик аниқ сезилиб туриши, шеърларни яратган шоирларнинг жуда маълумотли экани, чуқур билим ва нафис бадий дидга эга экани ҳусусидаги фикрларни қайд этади ва панд-насихатга оид қўшиқларни алоҳида гуруҳга ажратиб, уларни таржима қилиб, мазмунини таҳлил этади.

Шеърларда илм олишнинг қадри, билимли ва донишманд кишиларни ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, ҳушҳулқлик, мардлик, жасурликни тарғиб этувчи, ўз манфаатини кўзлаган молпараст, баҳил, очкўз, дўсти ва ҳалқига хиёнат каби ҳислатларни қоралайдиган шеърлар кўп учрайди. Бундай шеърлар туркий ҳалқлар қадим-қадимдан бошлаб инсон шахсини шакллантиришда таълим-тарбияга катта эътибор берганлигидан дарак беради.

Панд-насихат жанридаги асарларнинг мазмунида асосий ўринни илм олишга ундаш, унинг фойдалари, илм аҳлини ҳурмат этиш тўғрисидаги фикрлар эгаллайди. Ёшларга илмли кишиларга яқинлашиш, улардан ўғитлар олиш маслаҳат берилади:

Ўғлим , сенга қолдирдим ўғит,

Унга амал қил.

Олимларга яқинлаш, баҳра олгил,

Тутиб дил (3-т. 445-бет).

Демак, ўғилга насиҳат қилган ота билимли кишилардан яхшилик келишига ишонади, аммо уларнинг фикрини эшитибгина қолмай, амалда унга риоя этиш лозимлигини ҳам уқтиради.

Ўғитларда илм-маърифат ҳамда муайян ҳунар борасидаги кўникмаларнинг эзгу мақсадларни амалга оширишга хизмат қилишига эришиш керак дейилади.

Панд-насиҳатлар шеърлар мазмунида образли, бадий тарзда ифодаланади, шу боис улар инсонга кучли таъсир кўрсатади. Чунончи:

Ўғлим, ўғит ол,

Билимсизликни итар,

Талқон бўлса агар,

У шиннига ботар (1-т. 412-413-бетлар).

Бу ўринда ҳалқ орасида талқонни шиннига қориб ейиш одати мавжудлигига ишора қилинган. Шиннининг мазали экани ҳаммага маълум. Шеърда илм ва яхши фазилат ҳам шиннига қиёсланади. Инсон илм-маърифатли бўлса, талқон шиннига ботиб, одамларга ҳузур бахш этганидек, билими ҳам унинг ўзи ва инсонларга фойда келтиради, дейилади.

Шеърлар муаллифининг илмни бу даражада улуғлаши ўша даврда илм-маърифатнинг юксак даражада улуғланганлиги ва маърифатпарварлик дидактик адабиётнинг узвий қисмини ташкил этганини кўрсатади. Бу дидактиканинг асосий йўналиши, асосан, кишиларга ҳаётда қандай ҳатти-ҳаракатларни амалга ошириш, қандай амалларни бажариш борасидаги билимларни беришга хизмат қилган. Билимли бўлиш билан бирга, ёмон ҳатти-ҳаракатларни содир этишдан сақланиш зарурлиги, манманлик, мақтанчоқликнинг зарарли оқибатлари ҳусусида насиҳатларни баён этишдан иборатдир. Ҳусусан:

Илм-ҳикмат ўргангин, бўлма мағрур,

Мақтанчоқнинг шармандаси чиқар, кўр (1-т. 253-бет).

Маълумки, билимли, маърифатли бўлиш кишининг кибр-ҳаводан узокроқ туришини таъминлайди. ўғитларда инсоннинг кибр-ҳаводан узок

бўлиши атрофдаги кишилар билан ижобий муносабатни ўрната олиши учун замин ҳозирлайди деб уқтирилади,. Илм сари интилиш қутлуғ, эзгу иш саналади. Демак, ҳар бир киши илм ўрганиш сари интилиши, ўзлаштирилган билимларга амал қилиши, кибр-ҳаводан воз кечиши зарурдир.

Ўрган унинг билимин,
Боргин унинг сари.
Қутлуғ ишга бўйсунгин,

Кибрни қув нари (2-т. 161-162-бетлар).

Ақлли одамнинг зехни ўткир бўлади, у ҳар қандай ўғит-насихатни тезда ўз онгига сингдириб олади. Аллома инсон зехнининг ўткирлигини, ҳар қандай муаммони ҳал эта олиш лаёқатини ҳудди юқорида парвоз этаётган қушнинг ердаги ўлжани кўриб, унга эга бўлиш илинжида пастга шўнғишида содир этадиган тезлигига қиёслайди. Оқил одам зехнининг тезлиги қуш парвозига қиёсланади:

Қуш ов кўрса, юксаклардан пастга чўкар,
Олим киши ўғит берса дарҲол уқар (3-т. 53-бет).

Бу мисолда ақлли, билимли одамнинг табиати, ўзига ҳос ҳислати ифодаланган.

Ақлли, билимли кишилар беҲуда гапларга аҳамият, бефойда, ўзгаларга зиён етказувчи ишларни амалга оширмайди. Ножоиз берилаётган Ҳадяларга учмайди, дейди шоир. Амалга ошираётган ҳар бир ҳаракати эвазига инъом-эҳсон кутмайди, баҳоси у қадар баланд бўлмаган совғаларни ўз кадр-қимматидан юқори қўймайди. Бу ўринда аллома “музни жавоҳир деб билмаслик” кераклигини таъкидлайди.

Илм ўрганиш йўлида азият чеккан, машаққат тортган кишигина уни тўлақонли ўзлаштира олиши, касб-ҳунар сирларини мукаммал эгаллаши мумкин, дейди.

Билимли, юксак фазилатга эга бўлган кишилар ҳаёти доимо машаққатли кечади. Умр бўйи илм ва ҳунар асосларини ўзлаштирган олим ва фозиллар ҳаёти ҳам бир кун келиб поёнига етади. Билимларининг қўлами

ортиб, юксак орзу-истаклари амалга ошаётган бир пайтда инсоннинг умри тугайди.

Ижтимоий муносабатлар мазмуни, одамлар ўртасидаги ўзаро мулоқат ҳолати ҳам билимли, донишманд кишиларнинг азият чекишларига сабаб бўлади. Зеро, ҳаётда аксарият ҳолатларда манман, зўравон, худбин одамларнинг омадлари келади, улар юқори мансабларни эгаллаб, халқ ва юрт манфаатларига зид бўлган ҳаракатларни амалга оширадилар. Билимли кишилар эса уларни бундай йўлдан қайтариш имкониятига эга бўлмаганликларидан афсусланадилар, чорасизликларидан ранжийдилар. ҳукмдорлар-нинг нодон, калтафаҳм бўлишлари туфайли оқил инсонлар муносиб равишда ҳурмат топмайдилар, кадр-қимматлари топталади. Маҳмуд Қошғарий ушбу ҳолат сўйилган жонлиқ танасининг ерларга судралиб ҳор бўлганига ўхшайди, дейди шоир. Зеро, ҳамма замонларда ҳам илм-фан аҳлининг ҳаёти оғир кечган, тафаккур, илм ва маърифат ҳамиша ҳам эъзозланавермаган, аксинча, қолоқлик ва жоҳиллик томонидан таъқиб этилган:

Бузулди бу замонлар,

Авж олди кўп ёмонлар.

Камайиб билимдонлар,

Илми ҳикмат йўқолар (1-т. 128-бет).

Бироқ шоир ҳаётда билимдонлар борлигидан фаҳрланади, илм ҳақидаги шеърларида илму дониш эгаларини улуғлайди.

“Девону-луғатит-турк” асарида инсоний фазилатларнинг яна бири - ҳушхулқлик алоҳида ажратиб кўрсатилади. Билим ва ҳунар эгаси бўлиш, эзгулик, яхшилик йўлида ҳамда умум манфаати учун меҳнат қилиш ҳушхулқ инсонга ҳос фазилат эканлигини аллома алоҳида қайд этиб ўтади:

Улуғлигинг ошса агар,

Ҳушхулқ бўлғил.

Бек ёнида халқ учун

Ҳўб иш қилғил (1-т. 95-бет).

Кишилар ўртасида тотувлик, ўзаро аҳилликнинг юзага келиши юртнинг фаровон бўлиши, одамларнинг тўкин-сочин яшашининг асосий омили эканлигига алоҳида урғу берар экан, аллома мазкур фикрларни қуйидагича ифодалайди:

Қўни-қўшни қариндош

Кўрсин сендан яхшилик.

Не-не совға қилишса,

Яхшироғин қил тортиқ (1-т. 137-бет).

Ушбу панд-насиҳатлар шеърларнинг амалий ҳаёт билан узвий боғланганидан далолат беради.

“Девон”да инсон шахси ва унинг кадр-қимматини улуғлашга ундовчи, шунингдек, меҳмондўстликни мадҳ этувчи шеърлар ҳам мавжуд. Ана шундай ғояларни ифода этувчи шеърларни филолог олим А.Қаюмов “бир бутун меҳмондўстлик қоидалари”нинг мажмуи деб атайди. Маҳмуд Қошғарий меҳмонни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олиб, унга ғамхўрлик қилиш, мурувват кўрсатиш ҳамда очиқ юз билан муомалада бўлиш дозимлигини энг зарур одат сифатида таърифлайди. Меҳмонни ҳурмат қилмаслик, иззат-икромини ўз ўрнига қўймаслик унинг чеҳрасига кул сочиш билан баробар, дейди.

Келса киши чеҳрасига кул сочмағил,

Иззат билан кутиб унга яхшилик қил (1-т. 149-бет).

Ёки:

Кулиб боққан кишига сочмағил кул,

Яхшилик-ла улар учун табассум қил (2-т. 34-бет).

Шундай қилинса, меҳмон ушбу ҳонадон аъзолари ҳақида яхши фикрга эга бўлади, сенга очиқ юз билан боққан кишига сен ҳам муносиб жавоб қайтар, деган ҳулоса чиқади.

Яна бир шеърӣ парчада шоир инсон фақат ўз манфаати ва роҳатини ўйламаслиги, ўзгалар манфаати йўлида ҳам ҳаракат қилиши, меҳмонга иззат ва ҳурмат кўрсатиш лозимлигини алоҳида таъкидлаб ўтади:

Кўрклик тўнинг ўзинга,

Тотлиқ ошинг ўзгага.

Қўноққа кўргиз иззат,

Ёзсин шаънинг узоққа (1-т. 80-бет).

Шоир мол-мулкка ҳирс қўйиш, ортиқ даражада мол-мулкка эга бўлганда ҳам мағрурланиб кетиш ёмон оқибатларга олиб келиши, инсонни атрофдагиларнинг назаридан қолишига сабаб бўлишига урғу бериб ўтади. Бу ўринда кекса авлод ўғитларига риоя этиш фойдадан ҳоли эмаслигини эътироф этади.

Молу-давлат кўпайганда мағрурланиш, кибр-ҳавога берилиш ёмон ҳислат саналса, маълум сабабларга кўра мол-мулкдан ажралиб қолганда ўқиниш, тушқунликка тушиш ҳам иродасизлик белгиси ҳисобланишини баён этади.

Мол-дунё тўплашга нисбатан юзага келган ҳирсни шоир ҳудди тоғдан келаётган селга ўхшатади. Молу-давлат йиғиш ҳирсига берилган киши сел остида қолган тошдек чил-парчин бўлади, дейилади:

Мол йиғишни сел келиш деб ҳисобла,

Мол эгасин тош каби юмалатар (3-т. 69-бет).

Шу боис ақлли инсон бундай ҳавф рўй беришининг олдини олиши, атрофдагиларнинг назаридан қолмаслиги лозим.

Юқорида кўрсатиб ўтилган таълим-тарбияга оид панд-насихатларга бой шеърлар турмуш тарзининг турли томонларини ёритишга ҳизмат қилади. Шеърларда илгари сурилган ғоялардан яна бири инсон ҳаётининг абадий эмаслиги, шу сабабли имкон қадар кишиларга яхшилик қилиш лозимлиги, ёшлик кучи ва ҳуснига ишониш сувга суяниш билан баробар эканлиги алоҳида таъкидланади.

Шеърый парчаларда қуйидагича фикрлар ҳам учрайди:

Кишининг кўнгли бўлса

Қашшоқ, камбағал.

Тўқ бўлмайди,

Бой бўлмайди (3-т. 257-бет).

Ушбу бандда ифода этилган қарашлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Зеро, маънавий жиҳатдан бой бўлмаган инсон камолотга ета олмайди, маънавий жиҳатдан бой бўлмаган мамлакат эса ҳеч қачон моддий фаровонликка эриша олмайди.

“Девону-луғатит-турк” асарида ҳалқнинг таълим-тарбияга оид тажрибалари ифодаланган мақоллар ҳам мавжуд. Мақолларда ҳам кўшиқлардаги каби дўстлик, ўзаро ҳамкорлик, меҳнатга муҳаббат, илм олиш ва касб-ҳунар эгаллашга нисбатан иштиёқ ва эҳтиёж, ватанпарварлик ва қон-қардошлик туйғусига эга бўлиш, тежамкорликнинг аҳамияти ва исрофгарчиликнинг олдини олиш, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонликнинг оқибатлари, ахлоқ-одоб қоидалари, сиҳат-саломатликни сақлашга оид ўғитлар ўз ифодасини топган.

Буни “Девон”да келтирилган бир қатор мақоллар мазмунида кўрамиз:

“Тиришқоқнинг лаби ёғлик, эринчоқнинг боши қонлик” мақолида тиришқоқ одам ўз меҳнати билан яхши таомлар топади, шунга кўра мойли (ёғли) овқатлар ейди, эринчоқ, дангаса одам эса, ялқовлиги туфайли ишдан қочади ва пировардида камбағалик ва қашшоқликка маҳкум бўлади. Натижада афсус-надомат ҳамда фарёд чекади, деган маъно ётади (1-т. 100-бет). “Одамнинг оласи ичида, йилқиники таши (сирти)да” мақолида эса айрим кишиларнинг ёмон ниятлари, ўй-фикрлари, дилида бошқаларга нисбатан юзага келган ҳиёнатни яшириб, кишиларга зўрма-зўраки равишда кулиб қараши, уларнинг ҳатти-ҳаракатларини мақташи, ўзини гўёки уларнинг ютуқларидан қувонадигандай кўрсатиши айтилади (1-т. 17-бет). “Ўқизнинг оёғи бўлгўнча, бузоқнинг боши бўлган яхшироқ” мақолида мустақилликнинг мутелик ва тобеликдан, ўзгалар иродасига бўйсунибдан афзаллиги, айрим ҳаракатларни амалга оширишда ташаббускор, фаол, илғор ва ташкилотчи бўлиш мақсадга мувофиқ эканлигига урғу берилади (1-т. 94-бет). “Одобнинг боши-тил” иборасида эса ҳушхулққа эга бўлишга нисбатан қўйиладиган талаблардан бири - ширин сўзли, ҳушмуомала бўлиш эканлиги

таъкидланади. Ширин сўз, ҳушмуомала киши эл орасида тезда иззат-икром топади, юқори мартабаларга эришади. Шу боис ёшларни ёшликданоқ ширин сўзли, ҳушмуомалали бўлишга ўргатиш мақсадга мувофиқдир, дея таъкидланади (1-т. 3-бет). Ҳалқ орасида ғийбатчи кишиларга нисбатан “Илон ўзининг эгрилигини билмай, туянинг бўйинини эгри дейди” қабилидаги мақол қўлланилган (1-т. 147-бет). Инсон ўзини аяб, яхши еб-ичса, тез қаримаслиги “Маишатли одам қаримас” (1-т. 163-бет) мақолида ифодаланган. “Алп чирикда, билга тирикда, ботир жангда, доно мажлисда синалади” мақоли эса инсоннинг қандай киши эканлигини унинг жасорати ва оқиллиги билан баҳолаш мумкинлигини ифодланган (1-т. 169-бет). “Юзига қарама - арзам (илмини) тила, юзига қарама - фазилати (ахлоқи)ни тила” мақолида эса инсонга унинг ҳуқ-атвори, одоби ва билими даражасига қараб баҳо берилиши баён этилади (2-т.15-бет).

Ишда шошма-шошарликка йўл қўйишнинг кутилган натижага эриша олмасликка сабаб бўлиши “Шошган киши уйига етолмайди” тарзида ифодаланган (2-т. 27-бет). “Эрдамсиздан қут чертилуру”- одоби ҳамда бирор бир ҳунарга эга бўлмаган кишидан бахт ва давлат кетади деган маънони англатувчи мақол ҳам юксак даражада тарбиявий аҳамията эга бўлиб, инсоннинг ҳунар ва ҳуқ-одобга эга бўлиши бахтининг калити эканлигига ишора қилинади (2-т. 266-бет).

Мақолларда яна илму ҳунар, меҳнатсеварлик ҳислатини ёшликдан эгаллаш зарурлиги ҳам ифодаланган: “Кичикда қатуғланса улгазу севинур” (2-т. 311-бет). Инсон ёшликда аниқ бир мақсадга интилса, унга эришиш йўлида машаққат чекса, тинимсиз ҳаракат қилса, вояга етганида унинг роҳатини, меҳнати натижасини кўради.

Мақолларда ёмонлик қилган кишининг ўзига ёмонлик қайтиши мумкинлиги “Кўкка сузса юзга тушар” - осмонга тупурган кишининг тупуги ўзининг юзига тушади тарзида баён этилган (3-т. 146-бет).

Кўриниб турибдики, энг қадимги даврларда яратилган мақолларда ҳам ҳалқнинг таълим-тарбия борасидаги донишмандлиги ўз ифодасини

топган. Ҳалқ педагогикасининг энг қадимги намуналари бугунги кунга қадар сақланиб қолган ва ўзнинг педагогик, тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган.

Ат-Термизий фарзандни иймон-эътиқодли қилиб тарбиялашнинг зарурлиги тўғрисида

Маълумки, инсон камолоти аввало унинг билим ва тафаккур даражаси билан белгиланади. Ислом дини асрлар давомида инсонларни чуқур билим олиш, илм-фан сирларини пухта эгаллаш, ўзлаштирилган билимлар асосида ижтимоий фаолиятни ташкил этишга ундаб келган. Илм-фан, маърифат тараққий этган жамиятгина ижтимоий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланади. “Қуръон”нинг “Зумар” сураси 9-оятида кишиларни илм ўрганишга даъват этувчи шундай фикрлар баён этилади: “Айтинг: Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми? Дарҳақиқат, фақат ақл эгаларигина панд-насихат қила олурлар”.¹

Исломда инсоннинг ақлий камолоти ва тафаккурини ривожлантиришга катта эътибор берилади: булар илм ва ҳақиқатни далиллар ёрдамида исботлаш; сўзлаганда ва амалий ҳаракатни ташкил этганда аниқликка эътибор бериш, фикр юритишда ва муайян фаолиятни йўлга қўйишда ўзгаларга тақлид қилишдан сақланиш мақсадга мувофиқ эканлиги қайта-қайта уқтирилади.

Шунингдек, “Қуръон”да илмни ишончли далиллар билан асослаш, тақлид қилишга йўл қўймаслик масалалари ҳам талқин этилган. Унда ҳар бир фикрни кўр-кўрона, ақл ишлатмасдан илгари суриш қораланади. Мавжуд билимлар моҳиятини таҳлил этиш асосида улар орасидан энг тўғри ва мақбул деб топилган ғояларни танлаб олиш мақсадга мувофиқ эканлиги уқтирилади: “Менинг бандаларимга - сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни, нажотга элтувчи рост сўзга) эргашадиган зотларга ҳушхабар беринг! Ана

¹ +уръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима, Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур.—Т.: /афур /улом номидаги нашриёт, 1992. 339-бет (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинди)

ўшалар Оллоҳ Ҳидоят қилган зотлардир. Ва ана ўшаларгина ақл эгаларидир” (“Зумар” сураси, 18-оят). Ҳар бир фикрни диққат билан тинглаб, унинг моҳиятини чуқур англаб, тушуниб, сўнгра унга риоя этганлар ҳақиқий ақл эгаларидирлар. Албатта, илм ақлий мушоҳада ёрдамида ўзлаштирилади. Шу боис “Қуръон” ғоялари инсонни ўзида ақлий мушоҳада юритиш кўникмаларини ўзлаштиришга ундайди.

Кўриниб турибдики, ислом дини таълимотига кўра, билимлилик ва ақлий камолот инсон етуклигининг асосий мезони саналган. Шу боис кўриш, эшитиш ва ақлий мушоҳада юритиш асосида инсонда билиш қобилиятининг шаклланишига алоҳида урғу берилади. Буни биз “Қуръон”да инсонларни ҳам дунёвий илмлар (табиий, психологик, жўғрофик, социологик ва тиббий билимлар), ҳам диний қарашларни ўрганишга тарғиб этувчи ғоялардан ҳам билсак бўлади.

Маълумки, илм-фан тараққиёти инсоннинг ахлоқий камолга етишида катта аҳамията эга бўлади. Шу боис “Қуръон”да ҳуқ-одоб қоидалари мажмуининг яратилишига асосий эътибор қаратилади. Муайян шахс, шунингдек, жамиятнинг равнақ топишида ахлоқнинг ўзига ҳос роли ва ўрни тавсифланади. Зеро, ўзи яшаб турган жамият аъзоси бўлган ҳар бир кишининг ахлоқсизлиги жамиятга сезиларли даражада зарар етказса, ахлоқли кишилар унинг гуллаб яшнашига муносиб ҳисса қўшадилар.

“Қуръон”да ҳар бир мўмин-мусулмон бажариши зарур бўлган яхши амаллар инсон камолотини белгиловчи омиллардир, деб тушунтирилади. Зеро, Ислом дини ғояларининг асл моҳияти ҳам кишиларга ёмонликнинг салбий оқибатларини кўрсатиш, уларни доимо тўғри йўлда юришга даъват этиш ва ёмонликнинг олдини олишдан иборатдир.

Бева-бечора, етим-есир ва қаровсиз кишиларга нисбатан эҳсон кўрсатиш, ҳайр қилиш инсонга ҳос бўлган энг муҳим ахлоқий ҳислатлардан бири эканлиги, инсонда имоннинг ўзига ҳос мезони саналган саҳоват, меҳмоннавозлик, жасорат, сабр ва қаноат, тўғрилиқ, вафодорлик ва содиқликка катта эътибор берилади. Шунданми, инсондаги ахлоқий

хислатлардан энг муҳими ҳайру эҳсон ҳақида алоҳида фикр юритилади. «Эҳсон» тушунчаси мазмунан кенг қамровли бўлиб, унда муомала ҳам, инсон томонидан амалга ошириладиган барча яхши амаллар моҳияти ҳам акс этади. Ўзгаларга нисбатан эҳсон кўрсатиш - ҳар бир инсоннинг энг оддий инсоний бурчи бўлиши лозимлиги айтилади. Зеро, икки оламнинг яратгувчиси бўлган Оллоҳ барча неъматларни ўзи яратган мавжудотларга эҳсон этган. Оллоҳ томонидан қилинган эҳсондан фойдалангувчи бандалар ҳам аҳолининг энг ночор қатлами вакилларига нисбатан мурувватли бўлишлари, уларга ҳайру-эҳсон кўрсатишлари лозим: “Оллоҳ сенга эҳсон қилгани каби сен ҳам (Оллоҳнинг бандаларига) инфоқ-эҳсон қил” (“қасос” сураси, 77-оят). Шунингдек, ким бировга эҳсон қилса, унинг фойдаси ўзига қайтиши, чунки бировга яхшилик қилган киши ўзида руҳий қаноат ҳис этиши, бошқалар томонидан ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлиши таъкидланади. Мазкур фикрлар «Қуръон»да қуйидагича ифодаланади: «Ким чиройли амал қилса, унга ўн баробар бўлиб (қайтарилур). Ким бирон ёмон иш қилса, фақат ўшанинг баробаринда жазоланур» («Анъом» сураси, 160-оят).

Ота-оналар «Қуръону Карим» ғояларига кўра энг биринчи навбатда эҳсон кўрсатилишига лойиқ кишилар сифатида қайд этилгани ҳолда уларнинг ҳақлари белгилаб берилади. Ота-онанинг фарзанд олдидаги ҳаққи қуйидагилардан иборатдир:

- фарзандга ота-она ҳатти-ҳаракатларининг малол келмаслиги;
- ота-она билан гаплашганда уларнинг дилларига оғир ботадиган сўз айтмаслик;
- ота-онага эҳтиром бажо келтириш;
- отан-онага раҳм-шафқат кўрсатиш;
- ота-онанинг ҳақларига дуо қилиш.

“Қуръон”да фақат ота-она эмас, оиланинг бошқа аъзоларига, қариндошлар, етимлар, камбағаллар, қўни-қўшниларга ҳам яхшилик қилиш таъкидланган. “Нисо” сурасининг 36-оятида “Ота-онангизга ҳам қариндош-

уруғ, етим ва мискинларга, қариндош, қўшни ва бегона қўшнига, ёнингиздаги ҲамроҲингизга, йўловчи мусофирга яхшилик қилингиз!” (58-бет) дея, кишиларни бир-бирига яхшилик қилишга ундайди.

Бу оят катта ижтимоий-ахлоқий аҳамията эга. Чунки Ҳар бир оиланинг мустаҳкамлиги жамиятни мустаҳкамлашга, ҳар бир етимга ғамхўрлик эса жамиятнинг тақдири учун ҳаракат қиладиган маънавий юксак инсонни камолга етказишга олиб келади. Қўни-қўшнилар билан тотувлик эса маҳалла ҳаётининг тинч-тотув бўлишини таъминлайди, бу эса ўз навбатида жамиятнинг барқарорлигига олиб келади. Демак, юқоридаги сура оила ва жамият ўртасидаги мустаҳкам алоқа моҳиятини ҳам ифода этади.

“Қуръон”да сабр-қаноатга ҳамюксак ахлоқий фазилат сифатида катта эътибор берилади. Шунинг учун ҳам сабр “Қуръон”да энг кўп зикр этиладиган ҳислат бўлиб, қуйидаги ҳислатларни камол топтиради. Шу ўринда шижоат қийинчиликларга, иффат - шаҳвоний ҳирсга, ҳалимлик эса жаҳлга сабр қилишнинг мезони сифатида талқин этилади.

“Қуръон”да таъкидланганидек, сабрли, саботли бўлиш - бу қийинчиликларга бардош бериш, ёмон кишилар томонидан етказган ноҳақликларга чидаш, бошга тушган мусибатларга нисбатан бардошли бўлишдан иборатдир. Қуйида келтирилувчи оятларда қайд этилган фикрларга риоя этиш инсонда сабр-тоқат Ҳамда матонат каби ҳислатларни тарбиялайди: “Ва албатта, сизларни ҳавфу-ҳатар, очлик, молу жон ва мева-чеваларни камайтириш каби нарсалар билан имтиҳон қиламиз. Бирор мусибат келганда: “Албатта биз Оллоҳнинг (бандаларимиз) ва албатта биз у зотга қайтгувчиларимиз”, дейдиган собирларга хушхабар беринг (Эй Муҳаммад)! Ана ўшаларга Парвардигорлари томонидан саловат (маърифат) ва раҳмат бордир. Ана ўшалар ҳақ йўлини топгувчилардир” (“Бақара” сураси, 155-157-оятлар).

ХУЛОСА

“Илмнинг офати унутишдир. Уни ноаҳил кишига гапириш эса уни зое қилишдир” мазмунидаги Ҳадис орқали ўзлаштирилган илмни такрорлаб бориш, фақат чуқур ва пухта билимларгагина эга бўлган кишиларнинг атрофдагиларга илм беришининг мақбул эканлигига урғу берилади. Шунингдек, Ҳадисларда илмнинг кишиларни фаҳм-фаросатли, ўткир зеҳнли, зукко ҳамда хотирани кучли қилишдаги аҳамияти ҳам таъкидланади ва “Илму ҳунарни Хитойдан бўлса ҳам бориб ўрганинглари”, -дея даъват этилади. “Олим бўл, илм берувчи бўл ёки илм ўргатувчи бўл ёки тингловчи бўл. Бешинчиси бўлма, ҳалок бўласан” мазмунини илгари сурувчи Ҳадиснинг баён этилиши орқали ҳам илмли бўлиш инсонни фалокат ва унинг ёмон оқибатларидан сақловчи омил эканлигига урғу берилади (41-Ҳадис).

Ҳадисларда кишиларнинг бир-бири билан дўст, тинч-тотув яшашлари, ўзаро мурувватли, меҳр-шафқатли бўлишлари кераклиги ҳақидаги ғоя ҳам илгари сурилади. Бу ғоя опа-сингил, ака-ука, қариндош ҳамда қўшнилар ўртасида ташкил этиладиган муомала ва муносабатлар мазмунининг очиб беришга йўналтирилган Ҳадислар моҳиятида акс этади. Маънавий-ахлоқий ҳислатларга эга бўлган инсон ота-она, опа-сингил, ака-ука ва қўшниларга яхшилик қилади, бу яхшилик улар ўртасидаги тотувликни келтириб чиқарадики, пировардида жамият тараққий этади, тинчлик барқарор бўлади, аҳоли фаровон ҳаёт кечиради.

Демак, Ҳадислар Муҳаммад пайғамбаримизнинг суннатлари бўлиб, мазмунан ҳар бир мўминнинг ишончи, эътиқодини мустаҳкамлайди, шу билан инсонни маънавий камолотга етаклайди. «Ислом дини маърифатга асослангани учун ҳам ҳар бир шахсни ақлий, жисмоний жиҳатдан камолга етказишга оид эътиқод ва иймондан иборат бўлиб, фақат эзгуликка ҳизмат қилиш, олийжаноб бўлиш, покиза юриш, бир бурда лўқмани ҳалол қилиб ейиш, жаҳолат ва жаҳолатпарастликка йўл қўймаслик, ўз биродарининг, қариндош-уруғларининг, миллатининг ва ватанининг қадриятларини асрашдан иборатдир». Шундай экан, Ҳадислар комил инсонни

шакллантиришда муҳим манба бўлиб ҳизмат қилади ва ундан ёшлар тарбиясида фойдаланиш шу куннинг долзарб муаммоларидан саналади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. Т.: Ўзбекистон, 1998. - 48 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли-Т.: Ўзбекистон, 1992. -78 б.
3. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият.- Т.: Ўзбекистон, 1994. - 160 б.
4. Каримов И.А. Шу азиз Ватан-барчамизники.-Т.: Университет, 1995.
5. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. - Т.: Ўзбекистон , 1996. - 380 б.
6. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4- том.—Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 б.
7. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқи.-Т.:Шарқ, 1997.-Б.3—19.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: Ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. - 328 б.
9. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси ҳалқни-ҳалқ, миллатни миллат қилишга ҳизмат этсин- Т.:Ўзбекистон,1998.-30б.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда.-Т.: Ўзбекистон, 1999. - 48 б.
11. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-том.- Т.: Ўзбекистон, 1999. - 413 б.
12. Каримов И.А. Ирода ва иймон-эътиқодимиз синовли. -Т.:Ўзбекистон, 1999. - 32 б.
13. Ўзбекистон Республикасининг «Оила кодекси»га шарҳлар. –Т.: Адолат, 2000. – 448 бет.

14. Авлоний, Абдулла. Танланган асарлар: 2 жилдлик. 2- жилд. Пандлар, ибратлар, ҳикоялар, набийлар ҳаёти, драмалар, мақолалар, саёҳат хотиралари. - Т.: "Маънавият", 1998. - 304 б.

15. Аждодлар ўғити. Ҳикоялар, ҳикматлар, -Т.: 1990. - 240 б.

16. Азаров Ю.П. Оила педагогикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1988.- 272 б.

17. Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон. -Т.: Ўзбекистон, 1991.-112 б.

18. Алавия, Музайяна. Ўзбек халқ кўшиқлари. –Т.: ЎзФА, 1959.-316 б.

19. Ал-Бухорий, Али Абдуллоҳ Муҳаммад ибн-Исмоил. Ҳадис. 4 китоб. 1- китоб. -Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. –560 б.